

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης II

Γιάννης Τσάρας

doi: [10.12681/makedonika.515](https://doi.org/10.12681/makedonika.515)

Copyright © 2014, Γιάννης Τσάρας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσάρας Γ. (1982). Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης II. *Μακεδονικά*, 22(1), 42–95.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.515>

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ II

τοῦ Ἀλέκου Χατζόπουλου (1911-1980)

Γυμνασιάρχῃ στὸ Ἰωακείμειο 1943-1946

καὶ στὸ Ζάππειο 1946-1954

Βουλευτῆ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Κωνσταντινούπολης
στὸ Τούρκικο Κοινοβούλιο 1954-1957 καὶ 1957-1960

μνημόσυνο

Εἰσαγωγικά. Ἀνάμεσα στὰ τοπογραφικὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἀπασχόλησαν περισσότερο τοὺς εἰδικούς τὰ τελευταῖα χρόνια, εἶναι τὸ θαλασινὸ τῆς κάστρου. Καὶ μόνο πὸς ἀπ' τὰ 1970 ὡς τὰ 1975 ἔχουμε τρεῖς καταποδιστὲς μελέτες, καὶ ὄλες τὸς ἀξιόλογες, γιὰ τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ κάστρου, δείχνει πόσο μεγάλο εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν¹.

Οἱ μελέτες αὐτὲς ἔλυσαν, βέβαια, μερικὰ προβλήματά του, μὰ δημιούργησαν καὶ ἄλλα ἐκεῖ ποῦ δὲν ὑπῆρχαν. Ἔτσι, ἂς ποῦμε, ἀκούμε γιὰ πρώτη φορά πὸς τὸ λιμάνι τῶν Μακεδόνων, τὸ Ἑλληνιστικόν, ἦτανε στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης, κοντὰ στ' σημερινὸ Λευκὸ Πύργο, πὸς στὴν ἴδια περίπου θέση, συνέχεια μ' αὐτό, ὑπῆρχε ἓνα Ρωμαϊκὸ λιμάνι, ποὺ τὸ 'παιρνε καὶ Ἑκκλησιαστικὴ Σκᾶλα. Πρόβλημα εἶναι ἀκόμα καὶ τὸ «Φρούριον τοῦ Βαρδάρου». Γιὰ πρώτη φορά ἐπίσης ἀκούμε γιὰ Πύργον τῆς Ἀποβάθρας ἢ πὸς οἱ Βουργέσιοι ἴσως ἔμεναν στ' ἀνατολικά τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ λιμάνι Κελάρι(ο), κοντὰ

---

1. Vickers M., The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki, «Balkan Studies» 11 (1970) 261-278. Μπακιρτζής Χ., Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, «Βυζαντινὰ» 7 (1975) 291-334. Θεοχαρίδης Γ., Βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τοῦ Χ. Μπακιρτζή, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 15 (1975) 371-395 καὶ 422. Ὅταν κυκλοφόρησε ἡ «Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354)», Θεσσαλονίκη 1980, τοῦ καθηγητῆ Γ. Θεοχαρίδη, ἡ μελέτη αὐτὴ ἦταν ἔτοιμη νὰ τὴ δημοσιέψω. Εἶδα ὅμως πὸς τις λίγες διαφωνίες ποὺ εἶχε διατυπώσει τότε στὴ βιβλιοκρισία του, γιὰ τὴ «Θαλάσσια ὀχύρωση», γιὰ ὀρισμένα τοπογραφικὰ ζητήματα, τώρα στὴν Ἱστορία του τις παράτησε. Τὰ προβλήματα ὡστόσο ποὺ ἀντιμετώπιζε τότε μένουν, μ' ὅποια συγκατάβαση κι ἂν τὰ εἶδε τώρα. Γι' αὐτὸ καὶ στὴ μελέτη αὐτὴ οἱ ἀπόψεις του μένουν, ὅπως τις εἶχε διατυπώσει στὴν κριτικὴ του. Ὅπου χρειάζεται γίνεται, φυσικὰ ἀναφορὰ καὶ στὴν Ἱστορία του τῆς Μακεδονίας.

στό Μύλο Ἀλατίνη. Ὡστόσο κι Πύργος Σαμαρίας κι ὁ μόλος Τσερέμπολος θέλουν περισσότερη μελέτη.

Τὰ προβλήματα λοιπὸν αὐτὰ πού, κοντὰ στὰ ἄλλα, ἀπασχόλησαν τὶς τρεῖς αὐτὲς μελέτες, θ' ἀπασχολήσουν καὶ τούτην ἐδῶ, πού θὰ τὰ καταπιαστεῖ, ὅπως τὰ βρίσκει συγκεντρωμένα στὴ μελέτη τοῦ βυζαντινολόγου Χ. Μπακιρτζῆ, γιατί αὐτὴ εἶναι κι ἡ πιὸ ὀλοκληρωμένη κι ἡ πιὸ ἀξιόλογη ἀπὸ κάθε ἄποψη.

1. Τὸ Λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης

Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε τὴ Θεσσαλονικὴ δίχως λιμάνι; Ἀντίθετα, ἴσια ἴσια, ἂν ὑπάρχει Θεσσαλονικὴ, ὑπάρχει γιατί πρῶτα ὑπῆρξε τὸ λιμάνι τῆς. Τὴ Θεσσαλονικὴ ἔχτισαν στὸ λιμάνι καὶ ὄχι τὸ λιμάνι στὴ Θεσσαλονικὴ. Κι αὐτὸ ἔχει πέραση ὄχι μόνο γιὰ τὴ Θεσσαλονικὴ, μὰ καὶ γιὰ τὸν πρῶτο συνοικισμό στὴ θέση αὐτὴ. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει ἢ συγκατάβαση: «εἶναι δύσκολο νὰ δεχθῆ κανεὶς ὅτι μιὰ τόσο σημαντικὴ πόλη σὰν τὴ Θεσσαλονικὴ, πού διετέλεσε καὶ ἔδρα αυτοκράτορα, δὲν εἶχε παλιότερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου λιμάνι»¹. Τὸ πρόβλημα εἶναι μόνον πού ἦταν τὸ λιμάνι τῆς; ἦτανε στὰ δυτικὰ τῆς ἢ στ' ἀνατολικὰ τῆς; Τὸ πρόβλημα ὁμως μπαίνει κι ἄλλιωδ: οἱ Μακεδόνες ἄρχισαν νὰ χτίζουν τὴ Θεσσαλονικὴ ἀπ' τὰ δυτικὰ τῆς ἢ ἀπ' τ' ἀνατολικὰ τῆς;

Γιὰ τὴ θέση τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης βασικὴ σημασία ἔχει ἡ προϊστορία τῆς ἴδιας τῆς πολιτείας. Καὶ προϊστορία τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἡ ἱστορία τῆς Θέρμης². Γι' αὐτὸ γυρίζουμε γιὰ λίγο στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ. Ἡ περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μὲ τὸ πλοῦσιο κυνήγι καὶ τ' ἄφθονα ψάρια τῆς ἦταν ἀληθινὸς Παράδεισος γιὰ τὰ γένη (τοὺς πρωτόγονους νομάδες) πού ζοῦσαν σ' αὐτὴν καὶ πού, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν τροφὴ τους, μεταχειρίζονταν ἀκόμα γιὰ ἐργαλεῖα πέτρες καὶ ξύλα, ὅπως τὰ βρισκαν στὴ φυσικὴ τους κατάσταση. Ὅταν ὕστερα τὰ γένη αὐτὰ ξεπέρασαν τὸν ἱστορικὸ τους ρόλο, οἱ φυλετικὲς ὁμάδες πού ξεπήδησαν ἀπ' τοὺς κόρφους τους κι ἀπλώθηκαν ὀλόγυρα ἱδρυσαν στίς τοῦμπες, στοὺς λόφους καὶ στὰ παράλια τοῦ κόλπου τοὺς προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς τους³. Ἔτσι μὲ τὴ διάσπαση τοῦ γένους ξεφυτρώνει μιὰ νέα

1. Μπακιρτζῆς, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 320.

2. Ρωμαῖος Κ., Πού ἔκειτο ἡ παλαιὰ Θέρμη, «Μακεδονικά» 1 (1940) 2-3. Πβ. καὶ Μπακαλάκης Γ., Therme-Thessaloniki, «Antike Kunst», Erstes Bheift; 1963, σ. 30-34. Πέτσας Φ., Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά, «Μακεδονικά» 7(1966-1967) 287 ἄρ. 22, σ. 291, ἄρ. 37 καὶ σ. 303, ἄρ. 83· 9 (1969) 127, ἄρ. 29· 14 (1974) 377, βλ. καὶ 319. Hammond N. (G. L.), A History of Ancient Macedonia, τ. 1, Oxford 1972, σ. 13.

3. Heurtley W., Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939, σ. XXII, στὸ χάρτη.

κοινωνική πραγματικότητα. Ο άνθρωπος αρχίζει να μεταχειρίζεται τώρα τεχνητά εργαλεία, για να εξασφαλίζει την τροφή του, κάμνει τα πρώτα βήματα στην ατομική ιδιοκτησία και διαμορφώνει, με τον καιρό, μιά νέα. στην ταξική του κοινωνία¹. Γι' αυτό και η ίδρυση όλων αυτών των συνοικισμών δέ μαρτυρεί παρά τις ζυμώσεις και την κοινωνική διαφοροποίηση που έγιναν στην περιοχή αυτή με τη διάσπαση του γένους. Σε μιά τέτοια λοιπόν εποχή πρέπει να ίδρυσαν και τον πρώτο συνοικισμό στο ΒΔ κόρφο του Θερμαϊκού κόλπου, που τον συνέχισε ύστερα η Θέρμη.

Αϊώνες πέρασαν από τότε, όσο να φτάσουμε στην εποχή του Μεγάλου Άποικισμού (8ος-6ος αι. π.Χ.), ποι ή Ελλάδα γεμίζει άποικίες τά παράλια τής Μεσογείου, άπ' τις Ήράκλειες στήλες (Γιβραλτάρ) ως τή Μαύρη Θάλασσα². Στη Χαλκιδική άποικίες ίδρυσαν Ίωνες τής Εύβοιας άπ' τή Χαλκίδα και τήν Έρέτρια. Οί άποικιστές αυτοί, έμποροι και ναυτικοί πολύπειροι, όταν έφτασαν στο ΒΔ κόρφο του Θερμαϊκού κόλπου και βρέθηκαν μπροστά σ' ένα τέτοιο «θαυμαστό» λιμάνι, δέ μπορούσε παρά να τó μεταχειριστούν για άποικία και σ' αυτό θεμέλιωσαν τή Θέρμη, που τή νομάτισαν έτσι άπ' τά πολλά θερμά νερά που είχε ó τόπος τής. Ύστερα, άπ' τ' όνομά τής νομάτισαν και τόν κόλπο Θερμαϊκό³.

1. Ένγκελς Φ ρ., Ή καταγωγή τής οικογένειας, τής ατομικής ιδιοκτησίας και του Κράτους, μετ. Άλ. Δούμας, τ. Α', Άθήνα 1933, σ. 119-141. τ. Β', Άθήνα 1933, σ. 3-18.

2. Σεργκέγιεφ Β., Ίστορία τής Άρχαίας Ελλάδας, μετ. Σαραντόπουλος Άνδρ., Άθήνα 1955, σ. 136-143. Κορδάτος Γ., Ίστορία τής Άρχαίας Ελλάδας, τ. 1, Άθήνα 1955, σ. 252-253. Άκαδημία Έπιστημών τής ΕΣΣΔ, Παγκόσμια Ίστορία, μετ. Σαραντόπουλος Άνδρ., τ. Α', Άθήνα 1956, σ. 1047-1056. «Έκδοτική Άθηνών» Α.Ε., Ίστορία του Έλληνικού Έθνους, τ. Β' (Άρχαϊκός Έλληνισμός), Άθήνα 1971, σ. 57β και 62, στο χάρτη. Άπ' τó Καραμπουρνό (Τό Μεγάλο Έμβολο των Βυζαντινών) ως τή Χαλάστρα υπήρχαν κι άλλα λιμάνια, μικρά μεγάλα για τήν εποχή τους. Οί πρώτοι οικιστές ώστόσο προτίμησαν για τó συνοικισμό τους τó ΒΔ κόρφο του κόλπου, γιατί αυτός ήτανε τó καλύτερο λιμάνι τής περιοχής: άπάγκιο, άπλόχωρο, με ποτάμια δίπλα του και με λίμνες κοντά του και με μιάν ένδοχώρα γόνιμη και πλούσια.

3. Ή Θέρμη—κι αυτό ήτανε πιό φυσικό—ήρε τ' όνομά τής άπ' τά θερμά νερά που είχε και μέσα τής κι δλόγυρά τής. (Πβ. και τά σημερινά θερμά λουτρά Σέδες, Λαγκαδά, Νέα Άπολλωνία κ.ά.) Α.Ε., Ίστορία τής Θέρμης και του κόλπου τής και τόν ειλαν Θερμαϊκό. Συχνά και τόπους κι ανθρώπους τούς νοματίζουν από κάποιο χαρακτηριστικό τους σημάδι ή από κάποιο κουσούρι. Έτσι λέμε: στην Κρυόβρυση, στ' Άγιόκλιμα, στα Κούτσουρα κ.λ. ή ό Μαυρος, ό Κοβαχειλς, ό Κουτσός κ.λ. Ο Ήρδότης δέν άμφιβάλλει καθόλου και για τó όνομα τής Θέρμης και του κόλπου τής. Γι' αυτό και γράφει: «Θέρμη δέ τή έν τῷ Θερμαίῳ κόλπῳ οίκημένη, άπ' ής και ό κόλπος ούτος τήν έπωνυμίαν έχει» (VIII, 121, 3-5) Πβ. και Tafel Th. (L., Fr.), De Thessalonica ejusque agro, φωτοτυπική άνατύπωση του 1972, σ. 12 κ.έ. Χατζη Γιώαννου Μ., Άστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 42 κ.έ.

Μά τη Θέρμη τήν ἱδρυσαν ὄχι σά μιάν ἀποικία, γιά νά ἐγκαταστήσουν σ' αὐτήν ἀχτήμονες, σά μιάν ἀποικία δηλαδή ἀγροτική, παρά σάν ἓνα κέντρο ἀστικό, ὅπου θά μπορούσαν ν' ἀνταλλάξουν προϊόντα ἀπό ἄλλους τόπους μέ προϊόντα καί πρῶτες ὕλες τῆς πλούσιας περιοχῆς τῆς. Γι' αὐτό καί δὲ φαίνεται πιθανή ἡ γνώμη πὼς «ἡ Θέρμη... ἀποτελεῖτο ἐκ πολλῶν μικρῶν κωμῶν καί ἐξετείνετο εἰς μεγάλην ἔκτασιν ἀπὸ τὸ Σέδες μέχρι τῶν τόπων τῆς κατόπιν Θεσσαλονίκης»¹.

Ἡ Θέρμη ὥστόσο πρόκοψε γρήγορα κι ἐγίνε ἓνα μεγάλο ἐμπορικό κέντρο, ποῖ οἱ ἐμπορικές του συναλλαγές περνοῦσαν ἀπὸ πολλὰς πολιτείες τῆς νότιας Ἑλλάδας κι ἔφταναν ὡς τὴ Φοινίκη, τὴν Αἴγυπτο κτ.λ., ὅπως μαρτυροῦν τὰ νομίσματα ποῖ βρέθηκαν στὰ ἑρείπια τῆς. Ἀπ' τὰ ἴδια εὐρήματα συμπεραίνουν οἱ εἰδικοί πὼς ἡ Θέρμη, κοντὰ στὰ ἄλλα, εἶχε καὶ νομισματοκοπεῖα, ὅπου, ἐξὸν ἀπ' τὰ δικά τῆς, ἔκοβε καὶ ξένα νομίσματα. Εἶναι κιόλας πολὺ πιθανὸ πὼς πολλὰ ἀνεπίγραφα μακεδονικὰ νομίσματα τὰ ἔχουν κόψει στὰ δικά τῆς νομισματοκοπεῖα².

Ἀπ' τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς πρῶτος ἀνάφερε τὴ Θέρμη ὁ χρονικογράφος (λογογράφος, λογοποιός) Ἐκαταῖος ὁ Μιλήσιος³. Πληροφορίες ὁμως ὀλοκληρωμένες γιά τὴ Θέρμη καὶ τὸ Θερμαϊκὸ κὸλλο μᾶς ἔχει δώσει μόνο ὁ Ἡρόδοτος⁴. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ ὥστόσο εἶναι πὼς ἡ Θέρμη, ὅταν ὁ Ξέρξης ξεκίνησε ἐνάντια στὴν Ἑλλάδα στὰ 480, ἦτανε μιὰ πολιτεία ἀκουσμένη. Γι' αὐτό καὶ ἀπ' τὶς ἄλλες πολιτείες τοῦ Θερμαϊκοῦ κὸλλου αὐτὴν προτίμησε, γιά νὰ ξεκουράσει στρατὸ καὶ στόλο⁵. Ἀπ' τὰ 450 ὡς τὰ 432 βλέπομε τὴ Θέρμη μέ τ' ὄνομα Σέρμη στὸν φορολογικὸς καταλόγους τῶν συμμάχων τῆς Ἀθήνας⁶. Ἀργότερα, σάν ἔξεπασε ὁ Πελοποννησιακὸς Πόλεμος (431-404) τ' ἀποτελέσματα του εἶχαν ἓναν

1. Ρωμαῖος, Ἡ Παλαιὰ Θέρμη, σ. 6.

2. Στὰ ἑρείπια τῆς Θέρμης βρέθηκαν νομίσματα ὄχι μόνο δικά τῆς, ποὺ εἶχε κόψει στὰ νομισματοκοπεῖα τῆς, μά καὶ τοῦ βαβυλωνιακοῦ, τοῦ εὐβοικοῦ καὶ τοῦ φοινικικοῦ σταθμικοῦ κανόνα. Κι ἦτανε πολὺ φυσικὸ αὐτό, ἀφοῦ ἡ Θέρμη, σάν ἓνα σημαντικὸ ἀστικό κέντρο, εἶχε ἐμπορικές συναλλαγές μέ ὅλα τὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου. Βλ. H e a d B., Ἱστορία τῶν νομισμάτων, μετ. Σβορώνου I., τ. 1 (Εὐρώπη), Ἀθήνα 1898, σ. 268-269.

3. F H G 116.

4. Ἡρόδοτος VII, 121-125.

5. «Ὡς δὲ τὴν Θέρμην ἀπίκετο ὁ Ξέρξης, ἱδρυσεν αὐτὸν τὴν στρατιήν. Ἐπέσχε δὲ ὁ στρατὸς αὐτοῦ στρατοπεδεύομενος τὴν παρά θάλασσαν χώραν τοσὴνδε, ἀρξάμενος ἀπὸ Θέρμης πόλιος καὶ τῆς Μιγδονίης μέχρι Λυδίων τε ποταμοῦ καὶ Ἀλιάκμονος...» (Ἡρόδοτ. VII, 127, 1-5. Πβ. καὶ «Ὁ μὲν δὴ ναυτικὸς στρατὸς αὐτοῦ (δηλαδή τοῦ Ξέρξης) περὶ Ἄξιον ποταμὸν καὶ πόλιν Θέρμην καὶ τὰς μεταξὺ πόλιας τούτων περιμένων βασιλεῖα ἐστρατοπεδεύετο» (Ἡρόδοτ. VII, 124, 1-3).

6. Κανατσούλης Δ., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 15.

ανάλογο αντίτυπο και σ' όλες τις ελληνικές αποικίες. Τη θέση τους ωστόσο τη χειρότερησε ακόμα περισσότερο, τουλάχιστο όσο για τις αποικίες στη Μακεδονία, το γεγονός πως στο ιστορικό προσκήνιο παρουσιάζονται τώρα με την ασυγκράτητη καταχτητική τους όρμη, οι Μακεδόνες. Έτσι και η Θέρμη, όσο κι αν ήταν ένα αστικό κέντρο με πολύχρονη πολιτιστική παράδοση και αξιόλογο από κάθε άποψη, ακολούθησε κι αυτή την ίδια ιστορική πορεία. Άλλη μία είδηση μάλιστα τη θυμίζει για τελευταία φορά περίπου στα 360 π.Χ. Αυτή η ιστορία της Θέρμης¹.

Τις πληροφορίες των συγγραφέων για τη Θέρμη τις έπαληθεύουν και τ' ανασκαφικά ευρήματα. Τ' ανασκαφικά ευρήματα λοιπόν που έχουμε σήμερα γι' αυτήν και που είναι του 6ου αι. π.Χ. οδήγησαν τον καθηγητή Γιώργο Μπακαλάκη να τοποθετήσει οριστικά τη Θέρμη κάπου στην περιοχή του σημερινού Διοικητηρίου και από κει σ' όλο το ΒΔ τμήμα ως τα κάστρα². Ο καθηγητής πάλι Φώτης Πέτσας έπιβεβαιώνοντας με νεότερες έρευνες τα πορίσματα του Μπακαλάκη, γράφει: «...ή θέσις τής προκατόχου τής Θεσσαλονίκης Θέρμης... Ός προς την Θέρμην πιστεύω ότι το πολιτικόν και θρησκευτικόν κέντρον αὐτῆς δέν ἀπέκει ἀπό τῆς θέσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς. Καί ἡ Θέρμη καί ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ Κασσάνδρου πρέπει νά ἀνεπτύχθησαν εἰς τόν κατωφερῆ, ἀλλ' ὅπωςδῆποτε ὁμαλόν χωρον μεταξύ τοῦ λιμένος ἀφ' ἑνός (ἀνέκαθεν οὐχί μακράν τοῦ σημερινοῦ) καί τῆς φύσει ὀχυρᾶς θέσεως τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Θεσσαλονίκης»³.

Ἡ θέση λοιπόν αὐτῆ τῆς Θέρμης, ὅπως τήν τοποθέτησαν τ' ἀρχαιολογικά ευρήματα, στά ΒΔ δηλαδή τῆς σημερινῆς πλατείας τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, καθορίζει καί τῆ θέση τοῦ λιμανιοῦ τῆς στά ΝΔ τῆς. Θά ἦτανε παράξενο, ἀλήθεια, ἡ Θέρμη νά ἔναι στά ΒΔ τῆς σημερινῆς Θεσσαλονίκης καί τὸ λιμάνι τῆς στά ΝΑ κοντά στοῦ Λευκοῦ Πύργου.

Με τοὺς Μακεδόνες στοῦ ιστορικοῦ προσκήνιο καί ἡ Θέρμη καί με τὸν πλούσιο περίγυρο καί με τὸ λιμάνι τῆς ὑπάρχει. Φαίνεται ὅμως πως

1. «Παυσανίου... φυγάδος μὲν ὄντος, τῷ καιρῷ δι' ἰσχύοντος, πολλῶν δ' αὐτῷ συμπραττόντων, ἔχοντος δ' ἑλληνικὴν δύναμιν, εἰληφότος δ' Ἀνθεμοῦντα καί Θέρμαν καί Στρέψαν καί ἄλλ' ἅτα χωρία...» Αἰσχίνης, II, 27.

2. Bakalakis G., Therme-Thessaloniki, σ. 30-34. Vickers M., Towards Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki, «Ἀρχαία Μακεδονία», τ. 1, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 245.

3. Πέτσας Φ., Αἰγαί-Πέλλα-Θεσσαλονίκη, «Ἀρχαία Μακεδονία», τ. 1, σ. 226. Πβ. καί «Εἰς πλείστα σημεῖα τοῦ περιβόλου τοῦ τείχους τῆς πόλεως παρά τὴν Ἀκρόπολιν παρατηροῦνται...λείψανα τειχῶν... δυνάμενα νά ἀναρθοῦν τουλάχιστον εἰς τοὺς πρώτους ἑλληνιστικοὺς χρόνους τῆς πόλεως τοῦ Κασσάνδρου» (ὁ Ἰδιος, ὠπ., σ. 226). Ὁ Χατζη Ἰωάννου ἔχει τὴ γνώμη πως «ἀπίθανον ἦν ἡ Θέρμη νά μὴ ἦτο τετελειωμένη ἐκ θαλάσσης πρὸ τοῦ Ξέρξου» (βλ. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 23).

τόρα ἔπαψε νά ἔναι μιὰ μεγάλη πολιτεία, ὅπως ἄλλοτε πού οἱ ἔμπορικοί τῆς στόλοι ἀλώνιζαν τῆ Μεσόγειο Θάλασσα καί πλεύριζαν δλα τὰ λιμάνια τῆς. Ἡ Θέρμη ἔχει πάρει ὀριστικά τὴν κάτω βόλτα κι ὀλοένα μαρμαζιάζει. Καί ἴσια ἴσια σὲ μιὰ τέτοια ἱστορική στιγμή εἶναι πού οἱ Μακεδόνες ἀποφάσισαν νά ἱδρῦσουν μιὰ νέα πολιτεία στὸ Θερμαϊκὸ κόλπο καί νά μεταχειριστοῦν τὸ λιμάνι του γιὰ τὶς πλατιῆς ἔμπορικῆς καί τὶς μεγάλες στρατηγικῆς τοὺς ἀνάγκες. Μὰ γιὰ τοὺς μεγάλους αὐτοὺς σκοποὺς τοὺς δὲν εἶχαν παρὰ νά ἐκμεταλλετοῦν τὴ θέση τῆς Θέρμης μὲ τὸ λιμάνι τῆς, ὅπως ἔκαμαν καί γιὰ ἄλλες πολιτεῖες πού ἱδρυσαν¹. Ἔτσι τὴν ξεπεσμένη Θέρμη τὴ διαμόρφωσαν τώρα σὲ Θεσσαλονίκη στὴ βάση τῆς ἀλεξανδρινῆς πολεοδομίας. Τὴν ἀρχὴ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ οἱ νεότερες ἐρευνες τὴν τοποθετοῦν στὰ 305 π.Χ.².

Τὰ ἴδια πάλι ἀνασκαφικά εὐρήματα πού μαρτυροῦν τὴ θέση τῆς Θέρμης βεβαιώνουν καί τὴ θέση τῆς Θεσσαλονίκης, μιὰ καί αὐτὴ συνεχίζει

1. «...7 πόλεις...ἱδρυσεν (ἢ συνώκισεν ὁ Κάσσανδρος (Κασσάνδρειον, Θήβας, Στράτον, Σοκρίαν, Ἀγρίνιον, Ἀντιπάτρειαν καὶ Θεσσαλονίκη)...» Μικρογια ννάκης Ἐμμ., Τὸ πολιτιστικὸν ἔργον τοῦ Κασσάνδρου, «Ἀρχαία Μακεδονία», τ. 2, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 235.

Μὰ κι ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε, γιὰ μιὰ στιγμή, πὼς ἡ Θέρμη εἶχε καταστραφεῖ ὀλότελα καί δὲν ὑπῆρχε οὔτε συνοικισμὸς στὴν παλιὰ τῆς θέση, εἶναι κοντὰ στὸ νοῦ πὼς ὁ Κάσσανδρος πάλι στὴν ἴδια θέση θά ἔχτιζε τὴ νέα του πολιτεία Θεσσαλονίκη, γιατί τὸ λιμάνι τῆς ἦτανε σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ κι αὐτὸ ἦτανε πού καθόριζε τὴ θέση τῆς πολιτείας. Καί ἓνα τέτοιο λιμάνι δὲ γινότανε νὰ τ' ἀφήσουν ἀνεκμετάλλετο οἱ Μακεδόνες. Ὅπως ξέροῦμε κιόλας, συνοικισμοὺς πὸν ἔχτισαν σὲ θέσεις ἐπίκαιρες καλὰ λιμάνια, σ' ἐπίκαιρα σταυροδρόμια κ.λ., ὅσες φορὲς κι ἂν τοὺς κατὰστρεψαν εἴτε θεομηνίες εἴτε ἀνθρώποι, ἀργότερα, στὶς ἴδιες θέσεις ξανάχτισαν ἄλλους. Ἐδῶ δὲν ἔχοῦμε παρὰ νά θυμηθοῦμε τὸ Ἴλιο τῆς Τροίας.

2. Μικρογια ννάκης, Τὸ ἔργον τοῦ Κασσάνδρου, σ. 229. Δὲν πρέπει ἀκόμα νά ξεχνοῦμε καί τοῦτο: Οἱ γεωγράφοι καί οἱ ἱστορικοὶ πού μίλησαν γιὰ τὴν ἱδρυση τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶναι σύγχρονοι μὲ τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ γεγονός καί δὲν ξέροῦμε ἀπὸ πού ἦσαν τὶς πληροφορίες τους, οὔτε ὁ Στράβων οὔτε Στέφανος ὁ Βυζάντιος. Ἡ παράδοση ὡστόσο πῶς, γιὰ τὰ μεγαλώσει τὸν πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Κάσσανδρος, χρειάστηκε τάχα νά ξεσπιτώσει τοὺς κατοίκους ἀπὸ 26 «πολίσιματα» καί νά τοὺς ἀναγκάσει μὲ τὴ βία νά ἐγκατασταθοῦν στὴ νέα του πολιτεία, εἶναι ἀπίστευτη. Ἐδῶ ἔχοῦμε νά κάνοῦμε μὲ μιὰ πολὺ παλιὰ παράδοση πού μπορεῖ νά ἔχει πέραση γιὰ ἄλλες πολιτεῖες ὅχι ὁμοῦ καί γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ παράδοση αὐτὴ δὲν ἐκφράζει παρὰ τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση πού εἶχε γίνεϊ στοὺς χρόνους τοὺς ἀλεξανδρινούς. Καί ἡ Θεσσαλονίκη, μιὰ πολιτεία ἀλεξανδρινή, πού πάει νά συνεχίσει τὴ Θέρμη, ἦτανε φυσικὸ σὰ νέα πολιτεία νά τραβῆξει τοὺς ἀχτήμονες καί τοὺς ἀπόκληρους τῆς περιφέρειας. Δὲ μποροῦμε νά μιλοῦμε γιὰ ἀστυφιλία μόνο στὴν ἐποχὴ μας, ὅταν ξέροῦμε πὼς ἡ πολιτεία τραβοῦσε ἀνέκαθεν σὰ μαγνήτης τὸν ἄνθρωπο τοῦ χωριοῦ. Δὲ χρειάζοταν λοιπὸν ὁ Κάσσανδρος νά μεταχειριστῆ βία καί νά καταστρέψει 26 «πολίσιματα», γιὰ νά μεγαλώσει τὸν πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης.

τη Θέρμη σά μιὰ νέα πολιτεία. Μὰ γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουμε ἕνα πολὺ σημαντικό εὑρημα ποὺ τὸ παρουσίασε ὁ βυζαντινολόγος Χ. Μπακιρτζής. «Ὁ τοῖχος», γράφει ὁ κ. Μπακιρτζής, «ποὺ βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς Στοᾶς Τόττη παράλληλα σχεδὸν μὲ τὴν ὁδὸ Μητροπόλεως καὶ μὲ μικρὴ ἀπόκλιση πρὸς ΒΔ καὶ ἦταν κτισμένος μὲ μάρμαρα ὑποχρεῶναι νὰ δεχθοῦμε μιὰ πρώτη φάση τοῦ λιμένα τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰτὶ ὁ τοῖχος αὐτὸς δὲν ἦταν τοῖχος ἀλλὰ προβλήτα λιμένα, ἀφοῦ διατηροῦσε ἀκόμη καὶ τοὺς σιδερένιους κρίκους ποὺ ἔδεναν τὰ καράβια. Κατὰ τὴ φάση αὐτὴ ὁ λιμένας ἦταν μεγαλύτερος καὶ πιθανὸν ὁ ἀρχικός, ποὺ ἔγινε τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἦταν σύμφωνα μὲ τὶς πηγὲς ἀνοχύρωτος»¹. Καὶ μόνο αὐτὸ τὸ εὑρημα φτάνει γιὰ νὰ βεβαιώσει πὼς τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἦτανε στὰ δυτικὰ τῆς. Ἄν ὠστόσο τὸ εὑρημ¹ αὐτὸ θέλομε νὰ τὸ ἀποδώσουμε στὸ λιμάνι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ὄχι στὸ λιμάνι τῶν Μακεδόνων, αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Μιὰ φορὰ γιὰ τὴν ὥρα κανένα στοιχεῖο δὲ βεβαιώνει μὲ σιγουριά τὸ πρῶτο, μὰ τὸ δεύτερο φαίνεται πιὸ πιθανό.

Ἐπὶ τούτοις ὡς καὶ κάποιες ἐνδείξεις ποὺ βοηθοῦν κι αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους νὰ τοποθετήσουμε τὸ λιμάνι τῆς Θέρμης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ ΝΔ τους. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς εἶναι:

Τὰ ἱερά τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ εἰδωλολατρικά, εἴτε μέσ' ἀπ' τὸ κάστρο τῆς εἴτε ἔξω ἀπ' αὐτό, ἦτανε στὰ δυτικὰ τῆς. Σχετικὰ μ' αὐτὰ ὁ Χατζῆ Ἰωάννου γράφει: «Ἐξῶθεν τῆς πύλης ταύτης (δηλαδὴ τῆς Λιταίας) (ὡς εἰκόζω) ὑπῆρχον αἱ ἐκκλησίαι τῶν Ἁγάπης, Εἰρήνης, Χιόνης, καὶ μακρότερον Ματρώνης. Καὶ σήμερον δὲ ἀκόμη ἐν τῇ αὐτῇ περιπῶ θέσει ὑπάρχει ὁ Μεβλιχανὲς (εἶδος μοναστηρίου τῶν Μουσουλμάνων). Ἐν τούτοις καὶ ἔξῶθεν τῆς Χρυσῆς Πύλης ὑπῆρχεν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Νικολάου»². Ἡ εἰδωλολατρικὴ Ληταία Πύλη ποὺ στὰ χρόνια τὰ χριστιανικά ἔγινε Λιταία (μὲ ι-γιώτα) Πύλη ἦταν ἢ ἐπὶ τῆς Πύλης ποὺ ὡδηγοῦσε εἰς τὴν ἱερὴν πολιτείαν Λητῆ, ὡδηγοῦσε ὡς καὶ εἰς τοὺς ναοὺς ποὺ ἦτανε παλιότερα ἔξω ἀπ' τὴ Θέρμη κι ἀργότερα ἔξω ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη. Ὅλ' αὐτὰ ὡς καὶ τὰ ἱερά μαρτυροῦν πληθυσμὸν ποὺ μὲ τὸν καιρὸ πέρασε ἀπ' τὴν εἰδωλολατρίαν εἰς τὴν χριστιανισμόν³.

Ὅταν ὁ ἅγιος Δημήτριος δίδασκε εἰς τὴν «Χαλκευτικὴν Στοάν», κοντὰ εἰς τὰ σημερινὰ Καλαϊτζίδικα, εἰς τὴν Παναγίαν Χαλκεῶν, πῆγαιναν καὶ τὸν ἄκουγαν εἰδωλολάτρες ἀπ' τὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Αὐτοὶ πρέπει

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ἀχύρωση, σ. 319-320.

2. Χατζῆ Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 34.

3. Γενικά Κανατσούλης Δ., Ἡ Ἀρχαία Λητῆ (διάλεξη), Θεσσαλονίκη 1961.

νά ἦταν ἐγκαταστημένοι ἐκεῖ ἀπ' τὴν εἰδωλολατρικὴ ἐποχὴ κι ἔμειναν εἰδωλολάτρες ὡς τὰ χρόνια τὰ δικά του¹.

Τὸ ἀρχαιότερο εἰδωλολατρικὸ νεκροταφεῖο τῆς πολιτείας ἦτανε στὸ σημερινὸ συνοικισμό τῆς Ξηροκρήνης, τοῦ Ἀξιοῦ καὶ στὶς Κλινικὲς τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου. Μὰ καὶ στὸ συνοικισμό Ραμόνα βρέθηκαν τάφοι ἑλληνιστικοὶ καὶ παλαιοχριστιανικοί. Καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κανένας πὼς τὸ σημερινὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς εἶναι ἄσχετο μὲ τὸ ἀρχαῖο εἰδωλολατρικόν².

Τὸ κεντρικὸ λαγούμι τῆς πολιτείας, ὁ Τσερέμπουλος, κατέβαζε τ' ἀκάθαρτα νερά της στὸ λιμάνι, στὰ δυτικὰ της³.

Ἄλλες τὶς ἐπιδρομὲς ἐναντία της τὶς ἀντιμετώπιζε ἡ Θεσσαλονικὴ ἀπ' τὴ δυτικὴ της θάλασσα, γιατί στὰ δυτικὰ της ἦτανε τὸ λιμάνι της καὶ κοντὰ σ' αὐτὸ καὶ τὸ ἐμπορικὸ της κέντρο. Ἄν τὸ ἀρχαῖο λιμάνι ἦτανε στ' ἀνατολικά της, στ' ἀνατολικά της ἔπρεπε νὰ ἴναι καὶ τὸ σημερινὸ της λιμάνι, γιατί ἡ πολιτεία θὰ ἔχε μιὰν ἄλλη μορφή. Μὰ γιὰ νὰ ἴναι ἡ δυτικὴ περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης καλύτερη γιὰ λιμάνι, αὐτὸ θὰ τὸ καθόριζαν πρῶτ' ἀπ' ὅλα οἱ γεωλογικὲς συνθήκες τῆς περιοχῆς. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς κάτι τέτοιο τὸ πρόσεξε μόνο ὁ Μέγας Κωνσταντίνος καὶ ὄχι καὶ οἱ Μακεδόνες πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἢ οἱ Θερμαῖοι, ὅπως καὶ οἱ πρῶτοι ἰδρυτὲς τοῦ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ.

Ἡ Ἀγορὰ, τέλος, δηλαδὴ τὸ πολιτιστικὸ κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης μὲ ὅλα τὰ σχετικὰ της ἰδρύματα, μὲ τὰ ἱερὰ καὶ ὄλες τὶς δημόσιες ὑπηρεσίες, ἦτανε πολὺ πιὸ κοντὰ στὸ δυτικὸ της κάστρο καὶ στὸ λιμάνι.

Καὶ οἱ ἐνδείξεις λοιπὸν αὐτές, ποὺ στὴν οὐσία τους εἶναι ἓνα ἄλλο εἶδος ἀποδείξεις, πείθουν μὲ τὸν τρόπο τους πὼς τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἓνα καὶ ἦτανε στὰ δυτικὰ της.

Ἄλλ' αὐτὰ τῶρα τὰ ἐπαληθεύουν καὶ οἱ συγγραφεῖς, ὅσοι καὶ ὅσες φορές χρειάστηκε νὰ μιλήσωμε γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ μόνο ποὺ μεταχειρίζονται τὴ λέξη ὁ λ ι μ ἢ ν μὲ τὸ ὀριστικὸ της ἄρθρο ὁ (στὸν ἐνικὸ ἀριθμὸ) σημαίνει πὼς μιλοῦν γιὰ τὸ λιμάνι της τὸ γνωστό, τὸ ἓνα τῆς λιμάνι. Ἄν ὥστόσο ὑπῆρχε κι ἓνα δεύτερο λιμάνι της, οἱ συγγραφεῖς, γιὰ νὰ ξεχωρίζουν οἱ ἀναγνώστες τους τὸ ἓν' ἀπ' τ' ἄλλο, ἦταν ἀναγκασιμῆνοι νὰ τὸ μεταχειριστοῦν μ' ἓναν ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ, γιὰ νὰ ὀρί-

1. «Πολλῶν δὲ αὐτῶ (δηλαδὴ τῶ Δημητρίῳ) διὰ ταῦτα ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων (δηλαδὴ τῶν εἰδωλολατρῶν) πληθῆος προσιόντων καὶ συνευρισκομένων ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς Μεγαλοφύρου ἐν τῇ ἐκείσε Χαλκευτικῇ λεγομένη στοῦ, ἔνθα καὶ εἰώθει τὰς συνόδους ποιεῖσθαι» (Migne, P.Gr. 116, στ. 1176A).

2. Πέτσα Φ., Χρονικὰ Ἀρχαιολογικά, «Μακεδονικὰ» 14 (1974) 377, ἀρ. 58.

3. Βλ. Χατζη Γεωργίου, Ἀστυγναφία, σ. 65. Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig, σ. 50, στ. 20-21.

σουν για ποιό λιμάνι μιλούν. Μά εμείς δὲν ξέρουμε κανένα συγγραφέα, πού νά μιλάει καί για δεύτερο λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Ἔτσι ὁ Ρωμαῖος ἱστορικός Τίτος Λίβιος (59 π.Χ.-17 μ.Χ.) πού μίλησε πρῶτος γιά τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, λέει πὼς ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας Περσέας «Thessalonicae navalia jusserat incendi»¹. Ὁ Λίβιος δὲ μιλάει, βέβαια, γιά λιμάνι, μὰ ἡ λέξη navalia πού μεταχειρίστηκε τὰ λέει ὅλα: καί λιμάνι καί νεώρια καί νεώσοικους.

Πιὸ σαφές, ὅταν μιλάει γιά τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι ὁ ἱστορικός Ζώσιμος, πού ἔζησε μέσα στὸν Ε' αἰῶνα μ.Χ. κι ἔγραψε τὴν ἱστορία Θεοδοσίου τοῦ Β' (408-450). Τὸ σχετικό του χωρίο λέει: «ἐπὶ τὴν Θεσσαλονικὴν ἐχώρει, καὶ τὸν ἐν ταύτῃ λιμένα πρότερον οὐκ ὄντα κατασκευάσας ἐπὶ τὸν πρὸς Λικίνιον αὐθις παρεσκευάζετο πόλεμον». Ἄδικα ταλαιπώρησαν τὸ νόημα τοῦ χωρίου αὐτοῦ, πού εἶναι καὶ ἀπλό καὶ σαφές: «(Ὁ Κωνσταντῖνος) ἐπὶ τὴν Θεσσαλονικὴν ἐχώρει καὶ τὸν ἐν ταύτῃ (τῇ Θεσσαλονικῇ δηλαδὴ καὶ ὄχι «εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην»-Θεοχαρίδης) λιμένα (τὸ λιμάνι τῆς, τὸ γνωστὸ λιμάνι τῆς πού εἶχε ἀνεκαθεν, ὅπως βεβαίῳναι καὶ τὸ ὀριστικὸ ἄρθρο τὸ ὅ ν) πρότερον οὐκ ὄντα (δηλαδὴ κα τ ε σ κ ε υ α σ μ ἔ ν ο ν — σχῆμα ἐξ ἀναλόγου = διορθωμένο) κατασκευάσας (διόρθωσε καὶ) ἐπὶ τὸν πρὸς Λικίνιον αὐθις παρεσκευάζετο πόλεμον»². Κι ὁ Ζώσιμος λοιπὸν μιλάει γιά τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, γιά τὸ ἔνα, τὸ γνωστὸ μας λιμάνι τῆς. Ἐπειδὴ ὁμως τὸ λιμάνι αὐτὸ, ὅταν τὸ χρειάστηκε ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, ἦταν καταστραμμένο, ἔβαλε καὶ τὸ διορθώσαν, γιά νὰ τὸ μεταχειριστεῖ γιά τὸν ἐμφύλιο πόλεμο.

Ὁ συγγραφέας πάλι πού ἔγραψε τὸ Β' Βιβλίον μὲ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου μέσα στὸν 7ο αἰῶνα, ὄσες φορές χρειάστηκε νὰ μιλήσει γιά τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης μεταχειρίστηκε τὴ λέξη λιμὴν μὲ τὸ ὀριστικὸ τῆς ἄρθρο, γιατί μιλοῦσε γιά τὸ λιμάνι τῆς, τὸ γνωστὸ μας λιμάνι τῆς³. Αὐτὸς κιόλας τὸ 'χει συνδέσει καὶ μὲ κάποιο ναὸ τῆς Ἄχραντης Θεοτόκου πού ἦταν ἐκεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ γράφει: «Πρὸς τῷ πανυμνήτῳ τεμένει τῆς Ἀχράντου Θεοτόκου τῷ ὄντι πρὸς αὐτῷ τῷ λιμένι» (ἡ ἀραιογράφησι δική μου)⁴. Ἄν ὥστόσο ὑπῆρχε στὴ

1. Livius T., 44, 10.

2. Ζώσιμος, ἐκδ. Paschoud Fr., Paris 1971, σ. 93, στ. 21-23.

3. L e m e r l e P., Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, τ. I, Texte, Paris 1979, 151, 27 «ἐπὶ τὸν λιμένα», 175, 24, «τοῦ στομίου τοῦ ἐνταῦθα λιμένος», 176, 19 «ἐν τῷ λιμένι», 176, 24 «κατὰ τὸ στόμιον τοῦ λιμένος», 176, 26 «τῷ αὐτῷ λιμένι», 188, 13 «πάντα τὸν λιμένα», 188, 23 «τῷ λιμένι τῆς Θεοσώστου», 218, 3 «ἐκ τοῦ ἐνταῦθα λιμένος».

4. Θαύματα, ἐκδ. L e m e r l e, 176, 25-26 «πρὸς τῷ πανυμνήτῳ τεμένει τῆς ἀχράντου Θεοτόκου τῷ ὄντι πρὸς τῷ αὐτῷ λιμένι». Ἄπ' τὴν ἔρευνα τοῦ T a f r a l i (Topographie,

Θεσσαλονίκη κι ἓνα δεύτερο λιμάνι, ὁ συγγραφέας θά φρόντιζε νά κατατοπίσει τὸν ἀναγνώστη του σὲ ποιὸ ἀπ' τὰ δυὸ τὰ λιμάνια ἦτανε ὁ ναὸς τῆς Ἁχραντῆς Θεοτόκου.

Γιὰ ἓνα λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης μιλοῦν, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, καὶ οἱ Θεσσαλονικιοὶ συγγραφεῖς Καμενιάτης, Κυδώνης καὶ Ἀναγνώστης, ὅπως κι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος ποῦ ἐξῆσε χρόνια σ' αὐτήν.

Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νά ὑπάρχει ζήτημα γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης; οὔτε ἂν ἦταν ἓνα οὔτε ἂν ἦτανε στὰ δυτικά της καὶ πολὺ λιγότερο, φυσικὰ, ἀμφιβολία ἂν εἶχε λιμάνι ἢ Θεσσαλονίκη.

2. Τὸ Ρωμαϊκὸ Λιμάνι

Ὑποστηρίζουν ὥστόσο πῶς στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης, κοντὰ στὸ Λευκὸ Πύργο, ὑπῆρξε ἓνα «Ρωμαϊκὸ λιμάνι», ποῦ τὸ ἄνοιξαν, γιὰ τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα, ὅταν τὸ ἐχτίζαν. Ἀντιγράφω τὶς σχετικὲς ἀπόψεις:

«Στὴν ἴδια θέση (δηλαδὴ τοῦ Λευκοῦ Πύργου) ὑπῆρχε πιθανότατα στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο μεμονωμένος πύργος, ὁ ὁποῖος προστάτευε τὴν εἴσοδο τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένας (ἢ ἀραιογράφηση δική μου) τῆς Θεσσαλονίκης, ποῦ ὑπῆρχε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης πρὶν κατασκευασθῆ στὸ δυτικὸ ὁ λιμένας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου»¹. «Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ὀνομαζόταν στίς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰ. ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας τῆς Θεσσαλονίκης, ποῦ βρισκόταν στὴ ΝΑ γωνία τῆς πόλης»². «Ὅτι ἡ περιοχὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου Δημητρίου Γούναρη-Παύλου Μελᾶ-Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (παραλιακὴ ὁδὸς) καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὸ ἦταν κάποτε θάλασσα καὶ ἐπιχώθηκε μὲ φερτὰ ὑλικά μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸ μεγάλο στρῶμα σπασμένων ἀγγείων, ποῦ βρέθηκαν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θαλασίου

σ. 191-192) γιὰ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Μηνᾶ καὶ ἀπ' τὰ σχετικὰ προβλήματα ποῦ τὸν ἀπασχόλησαν γιὰ τὴν ἱστορία του ἔφτασε στὸ συμπέρασμα πῶς ὁ σημερινὸς αὐτὸς ναὸς εἶναι χτισμένος ἐπάνω στὰ ἔρείπια ἑνὸς παλιότερου ναοῦ τῆς Ἁχραντῆς Θεοτόκου. Μὰ κι αὐτὸς ὁ ναὸς εἶναι χτισμένος ἐπάνω στὰ ἔρείπια ἑνὸς ἄλλου ἀκόμα παλιότερου ναοῦ ποῦ πρέπει νά φτάνει στὴν ἐποχὴ τῆς εἰδωλολατρίας. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ πῶς στὰ χρόνια τῆς εἰδωλολατρίας ὑπῆρχε ἐδῶ κάποιο ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνα. Ὅταν ἀργότερα οἱ εἰδωλολάτρες Θεσσαλονικιοὶ βαφτίστηκαν χριστιανοί, τὸ ἄκμαν ναὸ καὶ τὸν ἀφιέρωσαν στὴν Ἁχραντὴ Θεοτόκο. Ἐπειδὴ ὁμοῦ ὁ ναὸς αὐτὸς ἦτανε κοντὰ στὸ λιμάνι, ὁ συγγραφέας τοῦ σχετικοῦ τμήματος μὲ τὰ Θαύματα, μιλώντας γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀχραντῆς Θεοτόκου, ποῦ ἦτανε κι αὐτὸς κοντὰ στὸ λιμάνι, αὐτὸν τὸ ναὸ πρέπει νά εἶχε κατανοῦ.

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 304.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 312.

τείχους, πού βρέθηκε στην οδό Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (παραλιακή οδός) 75 καὶ ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ παραλίου τείχους στὴν οδὸ Δημητρίου Γούναρη 4 καὶ Παύλου Μελά 1 ἐπάνω σὲ ζυλίνους πασσάλους. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐνισχύουν τὴ σκέψη ὅτι ἡ λεγόμενη στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. Ἐ κ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ῆ Σ κ ἄ λ α (λιμάνι) μόνον πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη»¹. «Ὁ ρωμαϊκὸς αὐτὸς λιμένος εἶχε ἀναμφισβήτητα σχέση μετὰ τὸ γαλεριανὸ συγκρότημα, ὅπως στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ λιμάνι τοῦ Βουκολέοντα μετὰ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἀνάκτορα καὶ στὸ Sralato τὸ λιμάνι μετὰ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Διοκλητιανοῦ... Ὁ λιμένος αὐτὸς ἦταν σύγχρονος μετὰ τὸ γαλεριανὸ συγκρότημα, πού χρονολογεῖται στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 4ου αἰ. καὶ διατηρήθηκε σὲ λειτουργία, εἶτε ὀλόκληρος εἶτε μετὰ μορφὴ μικρῆς σκάλας ὡς τὴ νέα διαμόρφωση τῆς θαλάσσιας ὀχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης, ἀμέσως μετὰ τὸ 620-630». «Στὴν ἴδια θέση» (δηλαδὴ τοῦ «ρωμαϊκοῦ λιμένου» στὰ ΝΑ), ἀλλὰ μετὰ κάποια διαφορετικὴ μορφὴ, μπορεῖ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι βρισκόταν τὸ λιμάνι τῆς ἑλληνιστικῆς Θεσσαλονίκης»².

Τὶς ἴδιες θέσεις γιὰ ρωμαϊκὸ λιμάνι ὑποστηρίζει κι ὁ καθηγητὴς Γιώργος Θεοχαρίδης πού γράφει: «δὲν ὑπῆρχον τότε (παλιότερα δηλαδὴ) ἀποδείξεις ὑπάρξεως ρωμαϊκοῦ λιμένου εἰς τὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως. Σήμερον..., εἰς τὴν πρὸς τὴν θάλασσαν περιοχὴν τοῦ συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου, ἢ ὑπαρξὶς ἐκεῖ ρωμαϊκοῦ λιμένου δὲν τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ»³. Λίγο παρακάτω ὁμοῦ εἶναι μετὰ κατηγορηματικὸς: «οὐδεὶς ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων μετὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τοῦ συγγραφέως ἔχει παρουσιάσει μέχρι τοῦδε τόσα πολλὰ καὶ στερεὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένου τῆς Θεσσαλονίκης»⁴.

Τὸ ἴδιο τονίζει καὶ μετὰ ἀφορμὴ τὸ ἑλληνιστικὸ λιμάνι: «ὁ ἑλληνιστικὸς καὶ ἔπειτα ρωμαϊκὸς λιμὴν εὕρισκετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πόλεως παρὰ τὸν Λευκὸν Πύργον, ὅπου ὀλόκληρον οἰκοδομικὸν τετράγωνον εἶναι ἐπίχωςις φερτῶν ὕλικῶν»⁵.

Στὰ τρία πρῶτα ἀπ' τὰ χωρία αὐτά, ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, συναντοῦμε τὸν ὄρο «ρωμαϊκὸ λιμάνι» σὰ νὰ ἐκφράζει κάτω ἀυτὰπόδειχτο.

Στὸ χωρίο μετὰ τὴν πληροφορία πὼς στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. βρέθηκε ἓνα μεγάλο στρῶμα ἀπὸ σπασμένα ἀγγεῖα, ἐκεῖνο

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 320.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 321.

3. Θεοχαρίδης Γ., Βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τοῦ Μπακιρτζή, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, «Μακεδονικά» 15 (1975) 380.

4. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 387.

5. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 387.

μόνο πού βλέπει κανείς είναι πὼς ὑπῆρξε κάποια ἐποχὴ πού ἡ θάλασσα ἔφτανε ὡς αὐτὸ τὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο. Τῆ γνώμη ὅμως γιὰ λιμάνι δὲν τῆ στηρίζει οὔτε κανένα ἀνασκαφικὸ εὑρημα, ὅπως εἶδαμε γιὰ τὸ δυτικὸ λιμάνι, οὔτε καμιὰ ἱστορικὴ πηγὴ. Ἡ γνώμη γιὰ λιμάνι εἶναι μιὰ γνώμη ἐνὸς πολιτικοῦ μηχανικοῦ-ἐργολάβου καὶ ὄχι κανενὸς εἰδικοῦ ἀρχαιολόγου πού ἔκαμε συστηματικὲς ἀνασκαφές¹. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ξέρω ἂν τὰ κεραμικὰ αὐτὰ μπάζα—ἡ πληροφορία μιλάει γιὰ «σπασμένα ἀγγεῖα»,—μποροῦν νὰ θεμελιώσουν τὸ ἐπιχείρημα πὼς στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. ὑπῆρξε ἄλλοτε λιμάνι².

Οἱ πολύτιμες τοπογραφικὲς ἐρευνές του στῆ Θεσσαλονικὴ ὁδήγησαν τὸν καθηγητὴ Vickers νὰ ἐπισημάνει πὼς ἀπ' τὰ 362-417 ἔχουν γίνεи σ' αὐτὴ ἕξι μεγάλοι σεισμοί³. Τὸν ὁδήγησαν ἐπίσης στὸ συμπέρασμα πὼς τὸν Ε' αἰῶνα ὑπῆρξε στῆ Θεσσαλονικὴ ἓνας μεγάλος οἰκοδομικὸς ὄργανσμός⁴. Ὁ μακαρίτης πάλι Μπάμπης Μακαρόνας πού ἔκαμε τὶς ἀνασκαφές στὸ Ὁκτάγωνο, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα γράφει: «συνάγεται μετὰ πιθανότητος ὅτι τὸ κτήριο (δηλαδὴ τὸ Ὁκτάγωνο) ὑποστάν ζημίας. ἔμεινεν ἀχρησιμοποίητον ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα, εἴτα δὲ κατέρρευσεν ἐντελῶς ἐκ βιαίας αἰτίας, ἴσως ἐκ σεισμοῦ»⁵. Στους σεισμοὺς λοιπὸν πρέπει ν' ἀποδώσουμε τὰ πολλὰ κεραμικὰ μπάζα, πού βρέθηκαν στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ., ὅπου ἔφτανε ἄλλοτε ἡ θάλασσα, ὅπως καὶ τὸν οἰκοδομικὸ ὄργανσμός πού ἔχει ἐπισημάνει ὁ καθηγητὴς Vickers.

Δυὸ ἄλλα ἐπιχειρήματα γιὰ ρωμαϊκὸ λιμάνι στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἐπικουρικὰ.

Τὸ ἓνα εἶναι πὼς «Περὶσσότερο κατηγορηματικὸς (πὼς ὑπῆρξε δηλαδὴ ρωμαϊκὸ λιμάνι στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης) εἶναι ὁ Struck, ὁ ὁποῖος σχεδίασε δίπλα στὸν Λευκὸ Πύργο ὀρθογώνια ἐσοχὴ ὑποδηλώνοντας προφανῶς μικρὸν λιμένα»⁶.

Πραγματικὰ ὁ Γερμανὸς μηχανικὸς Struck, πού ἔζησε στῆ Θεσσαλονικὴ στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα μας, σ' ἓνα τοπογραφικὸ του σχέδιο τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ ἀνατολικὸ θαλασσινὸ τῆς κάστρο, δίπλα στὸ Λευκὸ Πύργο, σημείωσε μιὰν «ὀρθογώνια ἐσοχὴ», χωρὶς ὅμως νὰ ἐξηγήσει τί θέλει νὰ

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 320, σημ. 157.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 320.

3. Vickers M., Observations on the Octagon at Thessaloniki, JRS 63 (1973) 120, σμ. 80.

4. Vickers M., Further Observations on Chronology of the Walls of Thessaloniki, «Μακεδονικὰ» 12 (1972) 229-230.

5. Μακαρόνας Χ., Τὸ Ὁκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, ΠΕ, 1950, σ. 304.

6. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 320.

πεί ή έσοχή αυτή. Ούτε δηλαδή, άν θέλει νά πεί λιμάνι, από πού πήρε τή σχετική πληροφορία, ούτε σε ποιάν έποχή τó τοποθετεί. Ίσως όμως ó Struck με τήν έσοχή αυτή νά ήθελε νά πεί πού τελειώνε τó ανατολικό κάστρο στη θάλασσα, πριν τó γκρεμίσουν οί Ρωμαίοι, για νά χτίσουν τó γαλεριανό οικοδομικό συγκρότημα. Καί είναι πολύ πιθανό αυτό.

Τό άλλο επιχείρημα είναι πώς ό Γάλλος ταξιδιώτης καί πολιτικός Rouquerville λέει πώς «Τμήμα του μόλου του (δηλαδή του ρωμαϊκού λιμανιού) ήταν όρατό στις άρχές του 19ου αιώνα μέσα στη θάλασσα καί κοντά στό Λευκό Πύργο»¹.

Άλλά ή πληροφορία του Rouquerville για τή θέση του μόλου αυτού δέν είναι σαφής. Λέει μόνο πώς «on voit sous les eaux les rest d'un mole», χωρίς νά μάς προσανατολίζει², με άναφορά στό Λευκό Πύργο, σε ποιό σημείο της θάλασσας ήταν ό μόλος αυτός. Άν όστόσο δεχτούμε πώς τó λιμάνι ήτανε στό οικοδομικό τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. κι έπαψαν νά τó συντηροϋν άπ' τόν 7ο κιόλας αιώνα, είναι σαν άπίστευτο νά ύπήρχαν άπομεινάρια από μόλο του στην άρχή του 19ου αιώνα μέσα σε μιá θάλασσα τόσο άνεμόδαρτη σαν του Λευκού Πύργου. Τό ίδιο άπίστευτο είναι πώς μπορούσε ένας μόλος άπ' τó τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. νά φτάνει τόσο βαθιά στην άνεμόδαρτη αυτή τή θάλασσα. Δέν ξέρουμε άκόμα πόσο κοντά στη θάλασσα του Λευκού Πύργου μπορούσε νά πλησιάσει ό Γάλλος διπλωμάτης τήν έποχή αυτή, καί μ' όλη τή διπλωματική του άσυλία, καί τί είδε. Γιατί είναι πολύ πιθανό, πώς αυτό πού είδε ό Rouquerville καί τó πήρε για άπομεινάρια από μόλο, νά ήτανε κάποια «ξέρα» άπ' τις τόσες πού γίνονταν ως πριν λίγα χρόνια άκόμα, γύρω άπ' τó Λευκό Πύργο, άπ' τις κατεβασιές των ξεροπόταμων. Δέν μπορεί λοιπόν ό Rouquerville νά έχει δει άπομεινάρια από μόλο στη θάλασσα του Λευκού Πύργου.

Άφησα στό τέλος τó επιχείρημα με τή σχέση πού μπορούσε νά έχει τó λιμάνι του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη με τά αυτοκρατορικά λιμάνια, του Βουκολέοντα στην Κωνσταντινούπολη καί του Sralato στη Δαλματία. Άντιγράφω τó σχετικό χωρίο: «Ό ρωμαϊκός αυτός λιμένας είχε άναμφισβήτητα σχέση με τó γαλεριανό συγκρότημα, όπως στην Κωνσταντινούπολη τó λιμάνι του Βουκολέοντα με τά αυτοκρατορικά άνάκτορα καί στό Sralato τó λιμάνι με τó άνάκτορο του Διοκλητιανού»³.

Ό Μακαρόνας, μιλώντας για τόν τρόπο πού έχτισαν τó γαλεριανό

1. Μπακιρτζής, 'Η θάλασσα όχύρωση, σ. 321.

2. Άπό γράμμα του Rouquerville στον Tafel Th. (L., F), De via militari Romanorum Egnatia, φωτοτυπημένη ανατύπωση, London 1972, σ. 10.

3. Μπακιρτζής, 'Η θάλασσα όχύρωση, σ. 321.

οικοδομικὸ συγκρότημα, γράφει: «Τὸ σπουδαιότερο εἶναι ὅτι τὰ οἰκοδομήματα τοῦ συγκροτήματος τούτου ἔγιναν ὄχι τμηματικά καὶ ἀνάλογα ἀπὸ τὶς ἀνάγκες ποὺ ὑπῆρχαν κάθε φορά, ἀλλὰ προγραμματίσθηκαν καὶ σχεδιάσθηκαν ἐξ ἀρχῆς μὲ ὀργανικὴ διάρθρωση καὶ ἐνότητα κι ἐκτελέσθηκαν σ' ἓνα σύντομο σχετικὰ χρονικὸ διάστημα»¹. Ἀφοῦ ὁμως τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τὸ σχεδίασαν στὸ σύνολο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ ἔχτισαν «σ' ἓνα σύντομο σχετικὰ χρονικὸ διάστημα», ἂν, μαζί μ' αὐτό, εἶχαν σκεφτεῖ ν' ἀνοίξουν καὶ λιμάνι, ὅπως εἶχαν τὰ δικά τους λιμάνια τὰ παλάτια, τοῦ Βουκολέοντα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ Spalato, θὰ πρέπει καὶ τὸ λιμάνι νὰ τὸ εἶχαν κάμει, τὸν ἴδιο καιρὸ, μὲ τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα. Ὅταν λοιπὸν πέθανε ὁ Γαλέριος τὸ Μῆνι τοῦ 311, ὅπως ξέρουμε, ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχε τὸ λιμάνι. Ἐτσι, ὅταν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἦρθε στὴ Θεσσαλονίκη στὰ 322, γιὰ νὰ ἐτοιμαστεῖ ἐνάντια στὸ γαμπρὸ του καὶ συνάρχοντά του Λικίνιο, πρέπει νὰ βρῆκε ἓνα λιμάνι ἔτοιμο ἀπὸ κάθε ἄποψη. Ἄν ὥστόσο τοῦ ἦταν μικρὸ γιὰ τὶς πολεμικὲς του ἀνάγκες, δὲν εἶχε παρὰ νὰ τὸ μεγαλώσει καὶ νὰ πάρει μέσα του καὶ τὸ «ἐλληνιστικόν», ἀφοῦ καὶ αὐτὸ ἦταν κάπου ἐκεῖ κοντὰ, ἂν ὄχι συνέχειά του². Γιὰ ἓναν ἐμφύλιο πόλεμο μὲ τὸν πρόσκαιρο πάντοτε χαρᾶχτήρα του οὔτε μόνιμα πολεμικὰ ἔργα χρειαζόταν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος οὔτε εἶχε τὸν καιρὸ ν' ἀνοίξει ἓνα λιμάνι ἀπ' τὴν ἀρχὴ, ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπῆρχε πρῖν.

Ἐπειτα ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, Ρωμαῖος αὐτοκράτορας αὐτός, θὰ προτιμοῦσε νὰ μεταχειριστεῖ τὸ «ρωμαϊκὸ λιμάνι», τῆς ἀνατολικῆς δηλαδὴ παραλίας τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο πὼς συνδεότανε καὶ μὲ τὸ αὐτοκρατορικὸ χτηριακὸ συγκρότημα τοῦ Γαλερίου. Ἐτσι ὅλη αὐτὴ ἡ περιοχὴ πρέπει νὰ εἶχε ἓνα χρῶμα ρωμαϊκὸ καὶ θὰ τοῦ θύμιζε μιὰν ἐνδοξὴ ρωμαϊκὴ παράδοση ποὺ θὰ τὴ συνέχιζε κι ὁ ἴδιος. Κι ἂν χρειαζότανε νὰ μείνει στὴ Θεσσαλονίκη, θὰ ἔμενε σ' αὐτό. Ἄν τώρα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ αὐτοκρατορικὸ παλάτι εἶχε τὸ λιμάνι τοῦ Βουκολέοντα καὶ στὴ Δαλματία τὸ παλάτι τοῦ Διοκλητιανοῦ εἶχε τὸ λιμάνι τοῦ Spalato,

1. Μ α κ α ρ ὄ ν α ς Χ., Ἡ Καμάρα, τὸ θριαμβικὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 18. Ὁ Μακαρόνας ποὺ ἔκαμε καὶ τὶς ἀνασκαφὲς στὸ γαλεριανὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα πιστεῖει πὼς «ἡ οἰκοδομήσῃ του θὰ πραγματοποιήθηκε μέσα στὴν πρώτη πενταετία τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα», αὐτόθι, σ. 8. Καὶ πρέπει νὰ ἔναι ἔτσι, ἂν θυμηθοῦμε πὼς τὸ Γαλέριο τὸν ἀνακήρυσαν Αὐγουστο τὴν 1 τοῦ Μῆνι τοῦ 305 καὶ πὼς πέθανε πάλι μῆνα Μῆνι στὰ 311 (Μ α κ α ρ ὄ ν α ς, αὐτόθι, σ. 50). Εἶναι φυσικὸ μέσα σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἔχτισαν τὸ ἀνακτορικὸ τοῦ συγκρότημα.

2. Μ π α κ ι ρ τ ζ ῆ ς, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 321.

αυτό δὲν εἶναι ἀποδεικτικό στοιχείο πὼς καὶ στὴ Θεσσαλονίκη τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα πρέπει νὰ εἶχε, τὸ δίχως ἄλλο, καὶ κάποιο δικό του λιμάνι. Ἐπειτα τὰ λιμάνια ἐκεῖνα ἦταν φυσικά κι ἐξυπηρετούσαν μόνιμα αὐτοκρατορικά παλάτια. Τὸ παλάτι, ἀντίθετα, τοῦ Γαλέριου εἶχαν ἀρχίσει νὰ τὸ χτίζουν μέσα στὸν ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ 305-323 πού δὲ φαινότανε οὔτε πότε οὔτε καὶ τί τέλος θὰ ἔπαιρνε, μὰ καὶ δὲν ἔλειπε ποτὲ ὁ προσωρινὸς τους χαραχτήρας, οὔτε τοῦ παλατιοῦ οὔτε τοῦ λιμανιοῦ. Τὸ λιμάνι κιόλας δὲν ξέρομε καν ἂν τὸ καταπιάστηκαν, γιατί ἡ θάλασσα στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἦτανε ἀνεμόδαρτη καὶ καλοκαίρι-χειμώνα ρηχὴ κι ἔπρεπε νὰ ἔναι τεχνητό¹. Μὰ ἓνα τέτοιο λιμάνι μέσα σὲ τόσο ἀνάποδες φυσικὲς συνθήκες θὰ ἦτανε δύσκολο πολὺ νὰ τὸ συντηροῦν. Στὸ μεταξύ τὸ Μάη τοῦ 311 πέθανε κι ὁ Γαλῆριος στὴ Μητροβίτσα (Σίρμιο) τῆς Σερβίας, ἐνῶ ἀργότερα—ἴσως μέσα στὸν ἴδιο, τὸν 4ο αἰῶνα—καταστράφηκε ἀπὸ σεισμὸ ὀλόκληρο τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα².

Δὲν μποροῦμε λοιπόν, βασισμένοι μόνο στὸν ἀναλογικὸ συλλογισμό πὼς «ὅπως τὰ παλάτια τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τοῦ Spalato εἶχαν τὰ δικά τους λιμάνια, ἔτσι πρέπει νὰ εἶχε τὸ δικό του λιμάνι καὶ τὸ παλάτι τοῦ Γαλέριου στὴ Θεσσαλονίκη». Καὶ φαίνεται πὼς ὅλο τὸ βῆμα γιὰ τὴν πεποίθησι πὼς ὑπῆρξε, στ' ἀλήθεια, «ρωμαϊκὸ λιμάνι» στὴ Θεσσαλονικὴ ἀπάνω σ' αὐτὸν τὸ συλλογισμό βασίστηκε. Ὡστόσο ἡ συσχέτιση αὐτὴ οὔτε καὶ σὰν ὑπόθεσι μπορεῖ νὰ σταθεῖ. Τὸ κεντρικὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης (τῶν Μακεδόνων) μὲ τὶς λογιῆς-λογιῆς εὐκολίες του καὶ μὲ τὴ σιγουριά του, καὶ πού ὅμως δὲν ἦτανε καὶ μακριὰ ἀπ' τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα, μποροῦσε νὰ τὸ ὑπηρετεῖ καὶ καλύτερα καὶ ἀπὸ κάθε ἄποψη.

Ἐχουμε ὅμως καὶ ἄλλα ἱστορικά στοιχεῖα πού βεβαιώνουν πὼς δὲν ὑπῆρξε λιμάνι στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὅπως ξέρομε, σ' ὅλο τὸ διάστημα τῶν πρωτοβυζαντινῶν αἰώνων, πού οἱ βάρβαροι κατέβαιναν κύματα κύματα στὴν Ἑλληνικὴ Χερσόνησο, ἡ πολιτεία πού τοὺς τραβοῦσε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην ἦτανε ἡ Θεσ-

1. Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης, *La espugnazione*, ἔκδ. Κυριακίδης Στ., Palermo 1961, σ. 74, στ. 10-19. Κάτι ἀνάλογο θέλει νὰ πεῖ κι ὁ Καμενιάτης, δταν γράφει: «ἀλλ' ἔνθα βαθνόμενον τὸ τῆς θαλάσσης ὕδωρ» (Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig, Berlin 1973, σ. 24, στ. 39-40) καὶ «τὸ τῆς θαλάσσης ὕδωρ ἐν αὐτῷ μᾶλλον τῷ τόπῳ διὰ βάθους χωροῦν» (σ. 32, στ. 39-40). Ἀκόμα καὶ στὰ 1880 ὁ Χατζῆ Ἰωάννου ἔγραψε: «Ἐκ δὲ τῆς θαλάσσης δὲν θὰ ἠδύνατό τις νὰ τὰ ἐξετάσῃ (δηλαδὴ τὰ τεῖχη) ἀνέτως, διότι ἔνεκα τῆς ρηχότητος τῶν ὑδάτων (ἢ ἀραιογράφηση δική μου) ἡ λέμβος ἔπρεπε νὰ πλέῃ ἄρκετὰ μακρὰν» (Χατζῆ Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 22-23).

2. Μακαρόνας, *Τὸ Ὀκτάγωνον*, σ. 304.

σαλονίκη. Τις επιθέσεις τους ενάντια της τις έκαμαν από στεριά και θάλασσα. Μιάν επίθεση λοιπόν άπ' αυτές, ανάμεσα στις τόσες άλλες, συναντούμε στο Β' Βιβλίο με τά Θαύματα. Ο συγγραφέας πού την περιγράφει μιλάει στο ίδιο τμήμα του κειμένου του για τὸ ναὸ τῆς Ἁχραντῆς Θεοτόκου, γιὰ τὸ μόλο, γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα καὶ γιὰ τὴ Σοῦδα. "Όλα ὅμως τὰ μέρη αὐτὰ εἶναι στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, δίπλα στὸ λιμάνι. Καὶ ἐπειδὴ οἱ βάρβαροι στὴν παραλία, ἀπ' τὸ λιμάνι ὡς τὸ σημερινὸ Λευκὸ Πύργο, δὲν μπορούσαν νὰ πιάσουν, ἀναγκάστηκαν νὰ φουντάρουν στὸ Κελάρι, δυὸ μίλια μακριὰ ἀπ' τὸ λιμάνι¹. "Αν ὡστόσο ὑπῆρχε «Ρωμαϊκὸ λιμάνι» στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης, θὰ προσπαθοῦσαν νὰ πιάσουν σ' αὐτό, ὅπως θὰ προσπαθοῦσαν νὰ κάμουν ἀργότερα τὸ ἴδιο καὶ οἱ Σαρακηνοὶ κουρσάροι καὶ οἱ Νορμανδοί.

Στὸ Χρονικὸ τοῦ Καμενιάτη συναντοῦμε πολλὰ στοιχεῖα πού εἶτε ἄμεσα εἶτε ἔμμεσα βεβαιώνουν κι αὐτὰ με τὴ σειρά τους πὼς δὲν ὑπῆρξε λιμάνι στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης. Θ' ἀναφέρω τοῦτο: "Όταν ἔφευγαν ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη, ἀφοῦ τὴν πῆραν καὶ τὴ ρήμαξαν οἱ Σαρακηνοὶ κουρσάροι, πέρασαν πρῶτα ἀπ' τὴν πόρτα Ρώμα, πού ἦτανε λίγο πιὸ πάνω ἀπ' τὸ σημερινὸ Λευκὸ Πύργο². "Αν ὑπῆρχε κάποτε λιμάνι ἐδῶ, ὅσο κι ἂν τὸ εἶχαν παρατήσει καὶ ἡ Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ ἐπίσημο Κράτος, ὅσο κι ἂν εἶχε καταστραφῆ ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀμέλεια, σ' ὅποια κατάσταση καταστροφῆς κι ἂν ἦτανε, οἱ ναυτικοὶ θὰ τὸ μεταχειρίζονταν κι αὐτοῦ θὰ ἔπιαναν οἱ Σαρακηνοὶ καὶ ὅταν ἔφευγαν καὶ ὅταν πῆγαν νὰ πάρουν τὴ Θεσσαλονίκη. Κι ὁ Καμενιάτης, πού μᾶς δίνει τὴν πληροφορία αὐτὴ, θὰ μιλοῦσε τότε, με τὸν τρόπο του, γιὰ λιμάνι καὶ ὄχι γιὰ πόρτα Ρώμα. Πὼς γίνεται ὅμως ἓνα αὐτοκρατορικὸ λιμάνι πού τὸ συντηροῦσαν ὡς τὰ 630 καὶ ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία εἶχε ἀρχίσει σὲ λίγο νὰ παίρνει μιὰν ἀνοδικὴ πορεία γενικὴ, νὰ μὴν ἀφήσει καμιὰν ἀνάμνηση, ὅταν τὸ δυτικὸ τὸ θυμόταν ὁ λαὸς ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰώνα; Κι ὅμως κι ἐμεῖς, ἀκόμα καὶ σήμερα, μιλοῦμε γιὰ Ἱπποδρόμιο, γιὰ Βαρδάρη κ.ἄ.

Τὸ «Ρωμαϊκὸ λιμάνι» λοιπὸν οὔτε ἀνασκαφικὰ εὐρήματα τὸ βεβαίωσαν οὔτε συγγραφεῖς, σύγχρονοι ἢ ἄς εἶναι καὶ κατοπινοί, τὸ μαρτυροῦν. Οὔτε ὅμως καὶ ἡ προφορικὴ παράδοση φύλαξε κάποιαν ἀνάμνησή του. Ὁ ὄρος εἶναι καινοφανῆς (ἐδῶ ἡ καθαρεύουσα ἀναγκαῖα), δίχως νὰ στήριζεται σὲ κανένα συγκεκριμένο στοιχεῖο.

1. Θαύματα, ἔκδ. Lemerle, I, σ. 176, στ. 15-177, σ. 2, 177, στ. 6-23.

2. Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig, σ. 55, στ. 28-30.

3. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα

Γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα διαβάζουμε: «Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ὀνομαζόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ βρισκόταν στὴ ΝΑ γωνία τῆς πόλης»¹. «Ἡ λεγόμενη στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα (λιμάνι) μόνον πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει»². «Εἶναι πιθανόν... ἢ μεγαλοπρεπῆς εἴσοδος τοῦ Ὀκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἦταν στὰ χριστιανικὰ χρόνια μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς πόλης, νὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀποβάθρα αὐτῆ· ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ λιμένα ὡς ἐκκλησιαστικοῦ»³. Τὰ χωρία δηλαδὴ αὐτὰ θέλουν νὰ στηρίξουν τὴ γνώμη πὼς Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ἦταν τὸ «ρωμαϊκὸ λιμάνι».

Πὼς ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ἦταν τὸ ρωμαϊκὸ λιμάνι δὲν ἀμφιβάλει οὔτε ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης. Μόνον ποὺ αὐτὸς θέλει τ' ὄνομά της ὄχι ἀπ' τὸ Ὀχτάγωνο, μὰ ἀπὸ κάποια ἄλλη ἐκκλησιά ποὺ ἦτανε στὸ ρωμαϊκὸ λιμάνι πιὸ κοντὰ ἀπ' τὸ Ὀχτάγωνο. Γράφει λοιπὸν: «ὀλόκληρος ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν ὀνομάζετο Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ὄχι βεβαίως ἐκ τῆς συνδέσεώς του μετὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς εἰσόδου τοῦ Ὀκταγώνου τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, τὸ ὅποῖον δὲν διετέλεσε, ὡς πιστεῖται ὁ συγγραφεὺς (δηλαδὴ ὁ κ. Μπακιρτζής) καὶ ὡς τοῦτο συνέβη μὲ τὴν θόλον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Rotonda), μέγας χριστιανικὸς ναὸς»⁴. Καὶ συμπληρώνει τὴ σκέψη του αὐτὴ μὲ τοῦτα: «Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναζητηθῆ ἄλλος γειτονικὸς χριστιανικὸς ναὸς, ὁ ὁποῖος ἔδωκεν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν λιμένα τὸ ὄνομα Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, καὶ αὐτὸς πρέπει νὰ εὐρίσκετο πιθανῶς εἰς τὴν πλησιεστέραν καὶ τοῦ Ὀκταγώνου πρὸς τὸν λιμένα θέσιν»⁵. Καὶ προτείνει σὰν τέτοια τὴν ἐκκλησιά τῆς σημερινῆς Νέας Παναγίας ποὺ τότες ἦτανε ἡ Μονὴ τῆς Μεγάλης Παναγίας.

Ὁ καθηγητὴς Vickers νομίζει πὼς ὁ ὄρος «Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα» ἔχει σχέση μ' ὀλάκερο τὸ λιμάνι, ἴσως ὁμως καὶ μὲ μιὰν ἀποβάθρα του⁶.

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 312.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 320.

3. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 320-321.

4. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 387. Στὴν Ἱστορία του ὁμοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους (285-1354) (Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 150, σημ. 2), ὁ Θεοχαρίδης δέχεται πιά ὅλες τὶς θέσεις τοῦ Μπακιρτζή καὶ γιὰ τὸ Κελάρι καὶ γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα καὶ γιὰ τὸ Ρωμαϊκὸ λιμάνι.

5. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία (προσθήκη), σ. 422, σημ. 2.

6. Vickers, Sea Walls, σ. 270.

Ἐχει ἀποδείξει ὥστόσο μὲ σοβαρά ἐπιχειρήματα πὼς τὸ Ὅχτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος ποτὲ δὲν τὸ μεταχειρίστηκαν γιὰ χριστιανικὸ ναο¹.

Ἄπ' τοὺς παλιότερους ἐρευνητῆς τοῦ προβλήματος θ' ἀναφέρω μόνον τὸ Χατζη Ἰωάννου πού, ἐνῶ ἔχει διατυπώσει τὴν πιὸ σωστὴ γνώμη γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, δὲ θέλησε νὰ τὴν προσέξει κανένας. Τὴ θυμίζω: «Ἦτο λοιπὸν ἐκκλησιαστικὸς τις λιμὴν δι' οὗ ἐπεβιβάζοντο καὶ ἀπεβιβάζοντο τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ ὁ κλῆρος. Ὅστις γνωρίζει τὴν μεγάλην πνευματικὴν δικαιοδοσίαν (ἡ ἀραιογράφηση δικῆ μου) ἦν εἶχε κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ὁ Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, δὲν θὰ ἀπορήσει διὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν τοῦτον λιμέναν»².

Μὰ ἐνῶ ὁ Χατζη Ἰωάννου τοποθέτησε σωστά τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ ὄρου, δὲν προχώρησε ὥστόσο καὶ στὴν ἱστορικὴ του ἀνάλυση, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τοποθετήσῃ σωστά καὶ τὸ δεῦτερο. Γι' αὐτὸ καὶ γράφει: «ὑπῆρχεν ἐν Θεσσαλονικίᾳ καὶ ἄλλος τις λιμὴν μικρότερος βεβαίως ἢ ἰδιαιτέρον ἀποτελῶν μέρος ἢ παράρτημα σχηματίζον τοῦ μεγάλου λιμένος»³. Λέει ἀκόμα πὼς τὸ Ἐκκλησιαστικὸ αὐτὸ λιμάνι «πρέπει νὰ θέσωμεν πρὸς δυσμάς»⁴. Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ μελετήσουμε τὸν ὄρο ἀπ' τὴν ἀρχή. Ἐκινούμε ὁμως ἀπ' τὸ δεῦτερο σκέλος του, τὴ Σκάλα.

Τὴ λατινικὴ αὐτὴ λέξη οἱ Θεσσαλονικιοὶ τὴν ἤξεραν ἀπ' τὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας στὴν Ἑλλάδα. Μὲ ποιά εἰδικὴ σημασία τὴ μεταχειρίζονταν τότε δὲν ξέρουμε. Στὸ χωρίο ὁμως ποῦ τὴ συναντοῦμε στὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα ἔχει τὴν ἔννοια ἐνὸς τμήματος τῆς προκυμαίας εἴτε ἐνὸς μόλου ποῦ χώνεται μέσα στὰ νερά τοῦ λιμανιοῦ, γιὰ νὰ εὐκολύνει ταξιδιώτες κι ἔμπορεύματα. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν ἔγιναν χριστιανοὶ καὶ ὀργανώθηκαν στὴ χριστιανικὴ Ἐκκλησία, δὲν τοὺς ἦταν δύσκολο νὰ μιλοῦν γιὰ τὴ Σκάλα τῆς μέσα στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Ἄν ὥστόσο ἤθελαν νὰ νοματίσουν ἕνα τμῆμα ἀπὸ μὸλο τοῦ λιμανιοῦ, ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ 'ναι ἐκεῖ κοντὰ μιὰ ἐκκλησιά, ἕνας ναός, τότε δὲ θὰ μεταχειρίζονταν τὸ ἐπίθετο

1. Vickers M., Observations on the Octagon at Thessaloniki, JRS 63 (1973) 119-120.

2. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 46.

3. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 46.

4. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 25. Ὁ Χατζη Ἰωάννου δηλαδὴ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια ἀπ' τοὺς τρεῖς ἄλλους προηγούμενους ἐρευνητῆς (Vickers, Πακιρτζής, Θεοχαρίδης). Ἡ σκάλα ὡς τόπος, ὅπου φόρτωναν καὶ ξεφόρτωναν τὰ καράβια, ἔπρεπε νὰ βρίσκεται μέσα στὸ λιμάνι. Γιὰ σημάδι ἀναφορᾶς πάλι, γιὰ νὰ προσδιορίσει ὁ συγγραφέας τὴ θέση τοῦ δυτικοῦ πύργου τοῦ κάστρου μεταχειρίστηκε τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, ἴσια ἴσια γιατί βρισκότανε στὸ δυτικὸ μέρος τῆς Θεσσαλονίκης.

ἐκ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ὄ ς, πὸ εἶναι τόσο γενικό. Κοντὰ στὸ λιμάνι θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει καὶ μιὰ δευτέρη ἀκόμα ἐκκλησιά. Θὰ μεταχειρίζονταν τ' ὄνομα τοῦ ἁγίου πὸ ἦθελαν νὰ τιμήσουν μὲ τὴν ἐκκλησιά αὐτή, μὲ τὸ ναὸ αὐτόν. Ἔτσι θὰ ἔλεγαν Σ κ ἄ λ α τ οῦ Ἁ γ ί ο υ Ν ι κ ο λ ἄ ο υ, τ οῦ Ἁ γ ί ο υ Δ η μ η τ ρ ί ο υ κ τ λ., ὅπως ἔλεγαν καὶ Ἐνορία τοῦ Ἁ γ ί ο υ Ν ι κ ο λ ἄ ο υ, τ οῦ Ἁ γ ί ο υ Δ η μ η τ ρ ί ο υ κ τ λ. Καὶ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἔχουμε Μόλο τοῦ Ἁ γ ί ο υ Θ ω μ ᾶ, Μόλο τοῦ Εὐ τ ρ ο π ί ο υ κ λ π.¹ Στὴν Ἑλλάδα ὄλα τὰ λιμάνια ἔχουν κοντὰ τους κάποια ἐκκλησιά, μικρὴ-μεγάλη. Σὲ κανένα ὁμως δὲ συναντοῦμε τ' ὄνομα Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα. Δὲ μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἔχουνε νοματίσει ἕναν μόλο τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης Ἐκ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ὄ ς, γιατί ἔτυχε νὰ ἔναι κοντὰ του κάποια ἐκκλησιά, μὰ γιατί ὁ μόλος ἦτανε τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης. Ἄν πάλι δεχτοῦμε πὸς ἡ λέξη Σ κ ἄ λ α σημαίνει λι μ ᾶ ν ι, τότε ἡ Ἐ κ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ῆ Σ κ ἄ λ α πρέπει νὰ σημαίνει λι μ ᾶ ν ι τ ῆ ς Ἐ κ κ λ η σ ι ᾶ ς. Ποτὲ ὁμως ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης, ἀκόμα καὶ σὺν Βικαριάτο τοῦ πάπα, δὲν μπόρεσε νὰ ἔχει περισσότερα καὶ μεγαλύτερα προνόμια ἢ τὴν Κοινότητά της, μὰ οὔτε, φυσικά, καὶ ἢ τὸ Βυζαντινὸ τὸ Κράτος, ὥστε νὰ ἔχει ἕνα λιμάνι δικό της. Ἐνα τμῆμα ὥστόσο ἀπὸ μόλο μέσα στὸ λιμάνι της, μόνο γιὰ τίς δικές της ἀνάγκες, μποροῦσε νὰ τὸ ἔχει. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει ἐδῶ.

Ὅσο γιὰ τὴ λέξη ἐκ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ὄ ς, ὅπως ξέρουμε, εἶναι ἕνα κτητικὸ ἐπίθετο καὶ σημαίνει αὐτὸν πὸ εἶναι τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὸν πὸ ἀνήκει στὴν Ἐκκλησία, πὸ εἶναι δικός της, χτήμα της. Τὴν Ἐκκλησία ὁμως ἐδῶ δὲ θὰ τὴν πάρουμε μὲ τὴν ἔννοια ἐ κ κ λ η σ ι ᾶ (ὁ τόνος στὴ λήγουσα), ν α ὄ ς, τόπος γιὰ προσευχή, μὰ μὲ τὴν ἔννοια ἐνὸς θρησκευτικοῦ ὀργανισμοῦ πὸ ρυθμίζει τὴν ὀργάνωσή της καὶ τὴ διοίκησή της². Καὶ

1. Θεοφάνης, Χρονογραφία, De Boor, ἐκδ. φωτοτυπημένη στὰ 1963, τ. 1, σ. 436, στ. 17-18 καὶ 295, στ. 7-9. Κεδρηνός, ἐκδ. Βόννης, τ. 1, σ. 711, στ. 13-15. Πασχάλιον Χρονικόν, Migne, PG, τ. 92, στ. 796Α. Πβ. καὶ τ. 108, στ. 876Β.

2. Τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες, ὅπως ξέρουμε, οἱ Ἕλληνες τὸν «ἐκτῆριον οἶκον» τὸν ἔλεγαν ἀκόμα «ναός». Τὸν ὄρο αὐτὸν τὸν κληρονόμησαν ἢ τὸς εἰδωλόλατρες προγόνους τοὺς κι ἐπειδὴ τοὺς ἦτανε μιὰ ζωντανὴ παράδοση, δὲ μποροῦσαν νὰ τὸν ἀντικαταστήσουν εὐκόλα μὲ κάποιον ἄλλον καινούργιο. Μὰ καὶ στὰ χρόνια τὰ βυζαντινὰ οἱ συγγραφεῖς γιὰ τὸν «ἐκτῆριον οἶκον» μεταχειρίζονταν τὸν ὄρο «ναός». Ἔτσι ὁ Καμενιάτης, ὁ Εὐστάθιος, ὁ Ἀναγνώστης μιλοῦν γιὰ τοὺς «ναοὺς» τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ θεολόγοι μας, ἀκόμα καὶ σήμερα, τὸν ὄρο «ναός» μεταχειρίζονται στὰ συγγράμματά τους γιὰ τὸν «ἐκτῆριον οἶκον». Τὸν ὄρο «ναός», μὲ τὴν ἔννοια τοῦ τόπου λατρείας, ὁ λαὸς μας μόνο στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, γιὰ λόγους ἱστορικοῦς, θὰ τὸν ἀντικαταστήσει μὲ τὸν ὄρο «ἐκκλησιά», μὲ τὸν τόνο στὴ λήγουσα, ὄχι ἐκκλησία. Καὶ λέμε βέβαια, σήμερα κι ἐμεῖς «πάω στὴν ἐκκλησιά», «ἀρχισεν ἡ ἐκκλησιά», «σκόλασεν ἡ ἐκκλησιά»

μέ την έννοια αυτή συναντούμε στὸν Εὐστάθιο τὸν ὄρο Ἐκκλησιαστικὴ ξυνοικία, ποὺ θέλει νὰ πεῖ κι αὐτὸς τὴ συνοικία ποὺ εἶναι χτῆμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅπου πρέπει νὰ ὑπῆρχαν τὰ γραφεῖα τῆς διαχείρισης καὶ τῆς διοίκησης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅπου ἴσως νὰ ἦταν καὶ κάποιοι ξενώνας ἢ νὰ ἔμεναν καὶ οἱ ὑπάλληλοι τῆς Ἐκκλησίας¹.

Ὁ ὄρος Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα εἶναι λαϊκὸς καὶ τὸν συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορὰ—μὰ καὶ γιὰ τελευταία—στὸ Β' Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα. Ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου αὐτοῦ τὸν πῆρε ἀπ' τὴν καθημερινὴ κουβέντα. Κι εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτό, γιατί ὁ συγγραφέας μιλάει στὸ λαό. Γι' αὐτὸ καὶ γιὰ νὰ ὀρίσει τὸν πύργο ποὺ ἦτανε στὴ ΝΔ γωνιά κοντὰ στὸ λιμάνι, ὅπου ἔσμιγαν τὸ θαλασσινὸ μὲ τὸ δυτικὸ τὸ κάστρο, μεταχειρίστηκε γιὰ σημάδι ἀναφορᾶς τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ποὺ τὴν ἤξεραν ὅλοι².

Ἄς περάσουμε ὁμως καλύτερα στὸ χωρίο μὲ τὸν ὄρο αὐτόν. Ὅταν μελετοῦμε στὸ Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα ὅλο τὸ τμῆμα τοῦ κειμένου, ὅπου συναντοῦμε μὲ τὴ σειρά τοὺς ὄρους λιμήν, μόλος, Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, βλέπουμε πὼς ὁ συγγραφέας του μεταχειρίζεται τὸν καθένα τους μὲ τὴν εἰδικὴ του σημασία. Τὸ γεγονός κιόλας πὼς προχωρεῖ ἀπ' τὴν πιὸ πλατιὰ έννοια λιμήν, κατεβαίνει ὕστερα στὴ στενότερη μόλος καὶ σταματᾶει στὴν πιὸ στενὴ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε μὲ σιγουριά πὼς ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα ἦταν εἴτε ἓνα τμῆμα τῆς προκουαίας εἴτε ἓνας μόλος ποὺ χωνόταν μέσα

κ.λ., ὁμοίως ὁ ἐπίσημος ὄρος τοῦ «ἐκτερίου οἴκου» εἶναι καὶ σήμερα «ναός». Ἔτσι λέμε «ὁ ναός τοῦ ἁγίου Δημητρίου», «ὁ ναός τοῦ ἁγίου Νικολάου» κ.λ. ἢ πὼς «πανηγυρίζει ὁ ναός τῆς ὁσίας Ξένης», «πανηγυρίζει ὁ ναός τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου» κ.λ. Ὅλ' αὐτὰ ὁμοίως εἶναι κατάλοιπα βυζαντινά.

1. «Καὶ τις Βολέας τὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ξυνοικίας» (ἡ ἀραιογράφηση δική μου), Εὐστάθιος, ἐκδ. Κυριακίδης, σ. 104, στ. 33-34. Ὅταν ἔχτιζαν τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ στὰ 1891, μαζὶ μὲ τὴν κατοικία τοῦ μητροπολίτη, στὰ νότια τῆς μητρόπολης, ἔχτισαν καὶ μιὰ μικρὴ κατοικία γιὰ τοὺς ἱερεῖς. Τὴν κατοικία αὐτὴν ἀργότερα τὴ μεταχειρίστηκαν γιὰ γραφεῖα τῆς μητρόπολης καὶ πολὺ ἀργότερα γιὰ καθηγητικὸ σχολεῖο τῆς. Ὅπως βλέπουμε δηλαδὴ, ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης, κοντὰ στὸ προνόμιο γιὰ Σκάλα εἶχε τὸ προνόμιο καὶ γιὰ «Ἐκκλησιαστικὴ ξυνοικία», ὅπως λέει ὁ Εὐστάθιος.

2. Παραδείγματα μὲ τὸν ὄρο σκάλα στοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς βλ. Θεοχάρης Γ., Καλαμαρία, «Μακεδονικά» 17 (1977) 273-275. Γιὰ τὸν ὄρο σκάλα ὁ καθηγητῆς Γιαννακόπουλος γράφει: «Ὁ βυζαντινὸς (ἀλλ' ἀρχικὰ λατινικὸς) ὄρος "σκάλα" (ἀποβάθρα γιὰ τὰ ἐμπορεύματα) χρησιμοποιεῖται στὰ ἰταλικά ἔγγραφα ἀπὸ τὸν ΙΑ' αἰῶνα καὶ πέραν. (Γιαννακόπουλος Κ., Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δύση, μετ. Κυριακίδης Κ., Ἀθήνα 1966, σ. 63).

στά νερά του λιμανιού¹. Μά είτε έτσι είτε αλλιώς ή 'Εκκλησιαστική Σκάλα ήτανε ό τόπος, όπου φόρτωναν και ξεφόρτωναν τὰ ἐμπορεύματα τῆς 'Εκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης και περνοδιάβαιναν ἀπ' αὐτό οἱ ἀνθρώποι τῆς.

Εἶναι γνωστά τὰ προνόμια τῆς Κοινότητας τῆς Θεσσαλονίκης στά χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας, ὅπως και οἱ τιμητικοί τῆς τίτλοι². Τὰ προνόμια τῆς αὐτὰ πού τῆς ἔγιναν πιά ἕνα ἀναφαίρετο δικαίωμά τῆς, ὅταν δέχτηκε τὸ χριστιανισμό, τὰ ἐκμεταλλεύτηκε και ἡ 'Εκκλησία τῆς. Ξέρουμε ἐπίσης πὼς στὴν ἐποχὴ τῶν διωγμῶν ὁ ἐπίσκοπός τῆς εἶχε μεγάλη κοινωνική δύναμη πού θὰ τὴν κρατήσει και ὅταν ἀναγνωρίσουν τὸ χριστιανισμό ὡς ἐπίσημη θρησκεία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους³. Τῆ δύναμή του αὐτὴ κιόλας θὰ τὴ στεριώσει καλύτερα και θὰ τὴ δυναμώσει ἀκόμα περισσότερο ἀργότερα μὲ διάφορες νεαρές τοῦ αὐτοκράτορα 'Ιουστινιανοῦ⁴.

Ὁ ἐπίσκοπος ὅμως τῆς Θεσσαλονίκης στάθηκε τυχερός και σὲ τοῦτο: ὅταν στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα χώρισαν τὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία σὲ Δυτικὴ και 'Ανατολική, τὴ διοικητικὴ αὐτὴ διαίρεση δὲν τὴν ἀκολούθησε και ἡ ἐκκλησιαστικὴ. Ἐτσι τὸ 'Ιλλυρικό, ἐνῶ πέρασε στὴν πολιτικὴ διοίκηση τῆς Κωνσταντινούπολης, στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἔμεινε στὴ Ρώμη⁵. Ὅταν ὕστερα ἄρχισαν οἱ βαρβαρικές ἐπιδρομὲς και τὸ Σίρμιο (Μητροβίτσα), πού ἀνῆκε ὡς τὰ τότε στὴν 'Εκκλησία τῆς Ρώμης και ἦταν ἔδρα τοῦ 'Ιλλυρικοῦ, ἔπεσε στά χέρια τῶν βαρβάρων, ἡ ἐκκλησιαστικὴ του ἔδρα πέρασε στὴ Θεσσαλονικὴ. Ἐτσι βικάριος τοῦ πάπα εἶναι τώρα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονικῆς⁶. Ἀργότερα κάτω ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο (βι-

1. Θαύματα, ἐκδ. Lemerle, σ. 175, στ. 9-177, στ. 23.

2. Γιὰ τοὺς τίτλους τῆς Θεσσαλονίκης στά χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας βλ. Πελεκίδης Στρ., Ἐπὶ τὴν πολιτεία και τὴν κοινωνία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικὴ 1934, σ. 83-86. Οἱ τίτλοι αὐτοὶ δείχνουν και τὰ προνόμια τῆς Κοινότητας. Γιὰ τὴν Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης βασικό εἶναι ἀκόμα τὸ ἔργο τοῦ Tafali, Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913, σ. 71-80. Κορδάτος Γ., Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τ. 2, (1204-1453), Ἀθήναι 1960, σ. 246-247. Βακαλόπουλος Α., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας (1354-1833), Θεσσαλονικὴ 1969, σ. 75-77.

3. Ostrogorsky G., History of the Byzantine State. Β' ἐκδ. Oxford 1968, σ. 48.

4. Ἀμαντος Κ., Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους (395-867 μ.Χ.), τ. Α'. ἐκδ. Β'. Ἀθήναι 1953, σ. 49-51, 193-196, ὅπου οἱ σχετικές νεαρές.

5. Ἀμαντος, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. Α', σ. 162-167. Πβ. και «Τὸ Ἰλλυρικὸν σχεδὸν ἅπαν, ἦγον τὰς αὐτοῦ ἐπαρχίας, λέγω δὴ Παννονίας δύο, Δακίας ὡσαύτως δύο, Δαρδανίας, Μυσίας, Τριβάλεως, Ροδόπης και πασῶν ἐπαρχιῶν...» (Migne, P. G., τ. 116, στ. 1362B). Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, σ. 91-125.

6. Raude M. Damasos Bischof von Rom, Freiburg 1882, σ. 182-183. Κοινδάρης Γερ., Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Α', Ἀθήναι 1954-1960, σ. 523-536. Πιπέροβιτς Αἰμ., Τὸ Ἰλλυρικὸν και τὰ ἐπ' αὐτοῦ δίκαια τῶν Ἐκκλησιῶν Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθήναι 1919, σ. 28-29. Παπαδόπουλος Ἄντ.,

κάριο) τῆς Θεσσαλονίκης, μὰ καί μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ πατριάρχου τῆς Δύσης, τοῦ πάπα τῆς Ρώμης, διαμορφώθηκε μέσα στοῦ Ἰλλυρικό ἢ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδας¹. Ἦταν φυσικό λοιπὸν ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὴν τόση τῆς δύναμη (διοικητική, πολιτική κτλ.) νὰ ἔχει καὶ τὰ εἰδικά τῆς προνόμια². Αὐτὸ θὰ κρατήσῃ ὡς τὰ 732/733 πού ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου Λέων Γ' ὁ Ἰσαυρος (717-741) θὰ ἐνώσει καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τοῦ Ἰλλυρικοῦ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη³. Ἔτσι ἀπὸ τότε περιορίστηκε καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δύναμη, ὅπως καὶ τὰ προνόμια τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς καὶ τοῦ ἔμεινε μόνο ὁ τίτλος «παναγιώτατος»⁴. Ἀπὸ τότε πρέπει νὰ τοῦ ἔλειψε καὶ τὸ προνόμιο γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα καὶ γι' αὐτὸ δὲν ξανσυναυτοῦμε τὸν ὄρο σὲ κείμενα κατοπινά, πού μιλοῦν γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη.

Ἡ τοποθέτηση λοιπὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας μέσα στοῦ ἱστορικό τῆς πλαισίου δείχνει πὼς ἡ Σκάλα αὐτὴ πήρε τ' ὄνομά τῆς ὄχι ἀπὸ

¹ Ἀχόλιος ἢ Ἀσχόλιος, Ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 44 (1961) 154. Πβ. καὶ Γερομιχαλὸς Α., Ἡ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 44 (1961) 298-299.

1. Παπαδόπουλος Χρυσ., Τὸ πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης, Β' ἐκδ., Ἀθήνα 1964, σ. 96 Πβ. καὶ Πιπέροβιτς, Τὸ Ἰλλυρικό, σ. 28-29. καὶ «Καὶ τῆ κ' τοῦ αὐτοῦ, ἰδίῳ μηνός, τῆς ιβ' ἰνδικτιῶνος, προσέθηκεν θεῖον αὐτοῦ Γράμμα ὁ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, καταπέμψας καὶ ἐν τῇ πόλει Ρώμῃ καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ἐν τῇ μεγάλῃ τῶν Ἀντιοχείων Θεουπόλει τῆς Συρίας καὶ ἐν τῇ μεγάλῃ τῶν Ἀλεξανδρέων πόλει τῇ πρὸς Αἴγυπτον καὶ ἐν Θεσσαλονικῇ τῇ πόλει τοῦ Ἰλλυριῶν Ἐθνους καὶ ἐν Ἐφέσῳ πόλει τῆς Ἀσίας τὸ αὐτὸ θεῖον αὐτοῦ Γράμμα, ὅπερ εἶχεν οὕτως» (Πασχάλιον Χρονικόν, ἐκδ. Βόννης, τ. 1, σ. 630, στ. 1-8). Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, σ. 91-125.

2. Πβ. «...ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης εἶχε σχεδὸν πατριαρχικὴν δικαιοδοσίαν φέρων ἐνίοτε καὶ τὸν τιμητικὸν τίτλον τοῦ Πατριάρχου μετὰ τῆς διαφορᾶς ὅτι ἡ δικαιοδοσία αὐτοῦ δὲν ἦτο ἀνεξάρτητος καὶ αὐτοτελής, ἀπορρέουσα ἐκ τῶν δικαιωμάτων τοῦ θρόνου αὐτοῦ, ἀλλ' ἐθεωρεῖτο ὑποκειμένη τῷ Πάπῃ καὶ ἐξ αὐτοῦ τρόπον τινὰ πηγάζουσα», Πιπέροβιτς, Τὸ Ἰλλυρικό, σ. 38. Πβ. καὶ σ. 29.

3. «Ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Γ' (717-741) ὁ λεγόμενος Ἰσαυρος, ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν καὶ τὸ Βικαριάτον ὀλοκλήρου τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ (Θεσσαλονίκης) ὑπαγαγὼν αὐτὸ εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως (732/733). Τὰ ἐκκλησιαστικά καὶ πολιτικά ὄρια τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἐταυτίσθησαν, ὁ δὲ Ρώμης δὲν ἠδύνατο νὰ ἀναμιχθῇ ἐν αὐτῇ» (Στεφανίδης Β., Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήνα 1948, σ. 270).

4. «Ὁ τίτλος τοῦ "Παναγιώτατου" μετεδόθη πρῶτον εἰς τὸν Θεσσαλονίκης» (Στεφανίδης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, σ. 441). Γιὰ τὸν τίτλο αὐτὸν πβ. καὶ τὸ μίζερο σχόλιο τοῦ χρονικογράφου Θεοφάνη «Τὸν δὲ Θεσσαλονίκης Ἐπίσκοπον Θεόδωρον ὁ ἱστορικὸς πατριάρχην ὀνομάζει ἀλόγως, μὴ εἰδὼς διὰ τί» (Θεοφάνης, Χρονογραφία, De Boor, σ. 162, στ. 24-25) καὶ Μπούτουρας Α., Περί τοῦ παλαιοῦ πατριαρχικοῦ ἀξιώματος τοῦ Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 4 (1920) 43-50.

κάποιαν ἐκκλησιά, ἀπὸ κάποιο ναό, ποὺ ἔτυχε νὰ ἔκει κοντά της, μὰ γιὰ τὴν ἕκταση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ ὁρος αὐτὸς μὲ ἄλλα λόγια ἐκφράζει τὸ προνόμιο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης νὰ ἔχει ἓνα μὸλο μέσα στὸ λιμάνι τῆς πολιτείας γιὰ τὶς δικές της ἐμπορικὲς συναλλαγές. Ταυτόχρονα ὁμοίως ἐκφράζει καὶ τὴν τελωνειακὴ ἀτέλεια, ποὺ ἦτανε κι αὐτὴ μιὰ ἀπ' τὶς τόσες φοροαπαλλαγές ποὺ εἶχε ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία γενικὰ καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης εἰδικότερα, ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ ἔγινε βικαριάτο τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἐπειδὴ πάλι τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἦτανε στὰ δυτικὰ της, στὰ δυτικὰ της ἦτανε καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ τῆς Σκάλα.

4. Ὁ Πύργος Σαμαρίας

Ἡ ἀμεση σχέση μὲ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἔχει κι ὁ πύργος Σαμαρίας. Γιὰ τὸν πύργο αὐτὸν ὁ Ἀναγνώστης γράφει: «κατὰ τὸν πύργον τὸν καλούμενον Σαμαριάν... πρὸς τὴν τῆς θαλάττης αὐτὴν κείμενον ἠϊόνα καὶ διατειχίσμασι καὶ ὄπλοις καὶ πᾶσι τοῖς ἀναγκαίοις καλῶς κατωχρωμένον»¹.

Ἀπὸ πότε ὑπάρχει ὁ βασικὸς αὐτὸς πύργος στὴ ΝΔ γωνιά τοῦ κάστρου, ποὺ στὰ χρόνια τοῦ Ἀναγνώστη τὸν ἔλεγον Σαμαρία, δὲν ξέρουμε. Οἱ τελευταῖες ἀνασκαφές ὡστόσο στὴν παλιὰ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, στὸν τούρκικο Τοπχανέ, στὴν περιοχὴ τοῦ Βαρδαριοῦ, ἔφεραν στὴ μέση, μαζί μὲ ἄλλα, καὶ τὴ βάσι τῆς γωνιᾶς ἐνὸς παλαιοχριστιανικοῦ πύργου². Δὲν μπορούμε βέβαια νὰ ὑποστηρίξουμε πῶς ὁ πύργος αὐτὸς συνέχιζε, στὴν ἴδια θέση, κάποιο παλιότερο πύργο ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων ἢ καὶ ἀκόμα παλιότερο, ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῆς Θέρμης. Μὰ καὶ δὲν μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε ἓνα τέτοιο ἐπιχείρημα, μιὰ καὶ κάπου ἐδῶ ἔσμιγαν τὸ δυτικὸ καὶ τὸ νότιο (τὸ θαλασσινὸ) τὸ κάστρο εἴτε τῆς Θέρμης εἴτε τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ σὲ τέτοια ἔργα, ὅπως ξέρουμε, σχεδὸν πάντοτε, ἡ πρώτη τους ἀρχὴ γίνεται παράδοση.

1. Ἀναγνώστης, ἔκδ. Τσάρας, σ. 38, στ. 19-24. Οἱ Βενετσιάνοι φρόντιζαν πολὺ τὴν ἄμυνα τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τὸ ψήφισμά τους κιόλας τῆς 27ης Ἰουνίου τοῦ 1427 βλέπουμε νὰ στέλνουν σ' αὐτὴν στρατὸ καὶ πολεμικὸ ὕλικό γενικὰ γιὰ τὴν ἄμυνα της καὶ ὄχι μόνον γιὰ τὸν πύργο Σαμαρία, ὅπως νόμισαν, «cum sit omnine necessarium mittere... Salonichum multas kantarias et alias municiones necessarias pro bona custodia et conservatione» Sathas C., Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, τ. III, Paris 1882, σ. 322, στ. 6-7. Πβ. καὶ Thiriet Fr., Regestes de délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie, τ. 2, 1400-1430, Paris 1959, σ. 244, ἀρ. 2061.

2. ΑΔ, 18, 1963, τ. Β' 2, Χρονικά, Πίν. 273β. Μόνον ποὺ στὴν ἐπεξήγησή της εἰκόνας διαβάζουμε γιὰ «παλιὸ πύργο τοῦ τζερέμπουλου», ἐνῶ ὁ τζερέμπουλος ἦτανε τὸ ντουβάρι ποὺ περιόριζε καὶ φύλαγε τὸ λιμάνι.

Ἄπ' τὶς ἱστορικὲς πηγὲς γιὰ πύργο στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης μιλῆ-
 σε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα, στὸ πρῶτο θαῦμα μὲ τὴ φρά-
 ση «εἰς τὸν πρὸς δύσιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας πύργον»¹. Ἄπ' αὐτὴ
 λοιπὸν τὴ φράση συμπεραίνουμε πὼς στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρχε,
 στ' ἀλήθεια, κάποιος πύργος, ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν εἶχε ἀκόμα ὄνομα
 καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ σχετικοῦ κειμένου, γιὰ νὰ κατατοπίσει στὴ θέση
 τοῦ τὸν ἀναγνώστη του, μεταχειρίστηκε γιὰ σημάδι ἀναφορᾶς τὴν Ἐκκλη-
 σιαστικὴ Σκάλα. Ὅπως φαίνεται ὅμως, ὁ πύργος αὐτὸς εἶναι γνωστός,
 ὅπως δείχνει καὶ τὸ ὀριστικὸ ἄρθρον τὸ ν ποὺ συνοδεύει τὴ λέξη Πύρ-
 γ ο ς, ἐνῶ ἡ λέξις Σ κ ἄ λ α βεβαιώνει πὼς ἔχουμε μ' ἓναν πύρ-
 γο τοῦ λιμανιοῦ, ποὺ εἶναι δηλαδὴ δίπλα, κοντὰ στὸ λιμάνι.

Ἀργότερα, γιὰ ἓναν γνωστὸ πύργο, στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, θὰ
 μιλήσει κι ὁ Εὐστάθιος. Ὁ Εὐστάθιος ὅμως, πρὶν μιλήσει γιὰ τὸν πύργο
 αὐτόν, χρειάστηκε νὰ μιλήσει πρῶτα γιὰ τὸ ΝΑ, μὲ τὴ φράση «ἄνω τοῦ
 κατὰ θάλασσαν ἐφ' οὐ πύργου»². Τώρα στὸν ἀνατολικὸ αὐτὸν πύργο ἀντι-
 θέτει τὸ δυτικὸ, ποὺ δὲν ἔχει καὶ τώρα ὄνομα, πάλι μὲ τὴν ἴδια ἔκφραση:
 «ἐκ τοῦ κατὰ τ ο ὕ ς Β ο ρ ρ γ ε σ ί ο υ ς πύργου»³. Κι ἂν στὴν πρώτη περι-
 πτῶση μεταχειρίστηκε ὡς σημάδι ἀναφορᾶς, γιὰ νὰ ὀρίσει τὸν πύργο, τὸν
 ὀρίζοντα, τώρα μεταχειρίζεται τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων, ἐπειδὴ τὴν
 ἤξεραν ὅλοι οἱ Θεσσαλονικιοί. Ὅμως καὶ ἡ ΝΑ καὶ ἡ ΝΔ γωνία τοῦ κά-
 στρου εἶχαν μόνο ἀπὸ ἓναν πύργο, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ Εὐ-
 στάθιου ποὺ εἶναι κιόλας ἡ ἴδια. Μὲ ἀνάλογο τρόπο μᾶς κατατόπισε ὁ
 Εὐστάθιος καὶ στὸ ἀνατολικὸ καὶ στὸ δυτικὸ τὸ κάστρο, ὅταν θέλησε νὰ
 μιλήσει καὶ γι' αὐτό. Στὴν περίπτῳση δηλαδὴ αὐτὴν εἶπε: «λέγω δὴ τοῦ ἐφ'-
 ο υ (δηλαδὴ τείχους) τὸ γὰρ δ υ σ μ ι κ ὸ ν οὐ τοιοῦτους εἶχε προμάχους»
 (ἢ ἀραιογράφηση δική μου)⁴.

Ἐπῆρχε λοιπὸν ἀνεκάθεν ἓνας σημαντικὸς πύργος στὰ ΝΔ τῆς Θεσ-
 σαλονίκης, δίπλα στὸ λιμάνι, ὅπως ὑπῆρχε καὶ στὰ ΝΑ. Μὰ μόνο, ὅταν
 θὰ διηγηθεῖ ὁ Ἀναγνώστης πῶς πῆραν οἱ Τούρκοι τὴ Θεσσαλονικὴ στὰ

1. Θαύματα, ἔκδ. Lemerle, 177, 18-19.

2. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, σ. 8, στ. 11.

3. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, σ. 92, στ. 7. Ἡ φράση «κατὰ τοὺς Βουργε-
 σίους» θέλει νὰ πεῖ: κατὰ τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων, κατὰ κεῖ δηλαδὴ ποὺ εἶναι ἡ συ-
 νοικία τῶν Βουργέσιων. Αὐτὸ εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ δικό μας: κατὰ τὰ γύφτικα, κατὰ τὰ
 ἐβραϊκά ἢ στὰ γύφτικα, στὰ ἐβραϊκά, στὴ συνοικία, στὸ μαχαλά τῶν Γύφτων, τῶν Ἐ-
 βραίων. Ἀνάλογη σημασία ἔχει καὶ ἡ φράση: κατὰ θάλασσαν στὸ χωρίο «ἐκ τοῦ
 κατὰ θάλασσαν ἐφ' οὐ πύργου». Μὰ κι ὁ Ἄναγνώστης ἀνάλογη ἔκφραση μεταχει-
 ρίστηκε, γιὰ νὰ ὀρίσει τὸν ἴδιο πύργο, τὸ Σαμαρία. «Κατὰ τὸν πύργον τὸν καλούμενον
 Σαμαρίαν»=κατὰ κεῖ δηλαδὴ, κατὰ τὸ μέρος, ὅπου εἶναι ὁ πύργος ποὺ τὸν λένε Σαμαρία.

4. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, σ. 102, στ. 26-27.

1430, θά μάθουμε πώς τὸν ἔλεγε Σαμαρία. Οἱ παλιότεροι συγγραφεῖς, τοῦ Βιβλίου μὲ τὰ Θαύματα καὶ ὁ Εὐστάθιος, πού χρειάστηκε νὰ μιλήσουν γι' αὐτόν, τὸν τοποθέτησαν ὁ καθένας τους μὲ διαφορετικὸ σημάδι ἀναφορᾶς, ὅπως τὸν ἔβλεπε. Αὐτὸ ὅμως ἔχει σχέση καὶ μὲ τὶς διαφορετικὲς ἐποχὲς πού ἔγραψαν. Ἔτσι τὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα τὸν τοποθέτησε στὰ δυτικὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας, γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὑπῆρχε ἀκόμα ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, ἐνῶ ὁ Εὐστάθιος μεταχειρίστηκε τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων, γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα δὲν ὑπῆρχε πιά, ὑπῆρχε ὅμως τώρα στὴν περιοχή αὐτὴ ὁ συνοικισμὸς τῶν Βουργέσιων. Ἔτσι ἡ πληροφορία τοῦ Εὐστάθιου γιὰ πύργον τῶν Βουργέσιων μᾶς φέρνει πρὸ κοντὰ καὶ στ' ὄνομα πού θά 'χει ὁ πύργος αὐτὸς στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀναγνώστη¹.

Κι ἀληθινὰ: ὅταν σκεφτοῦμε πὼς οἱ καθολικοὶ Βουργέσιοι, πολῖτες παρακατιανοὶ στὸν τόπον τους—πολίτες β' κατηγορίας θά τοὺς λέγαμε σήμερα ἐμεῖς—ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ἔχουν δικαιώματα καὶ στίς ξένες χῶρες, ὅπου ἐγκατασταίνονταν, γιὰ νὰ ἐμπορευοῦνται². Στὴ Θεσσαλονίκη, ἐπειδὴ ἔπαιζαν ἕναν πολὺ σημαντικὸ ρόλον στὴν οἰκονομία της, ἡ Κοινότητα τοὺς εἶχε ἀνάγκη καὶ τοὺς κρατοῦσε. Μόνον πού δὲν τοὺς ἄφηνε νὰ 'χουν ἕνα ναὸ γιὰ τὶς θρησκευτικὲς τους ἀνάγκες. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς οἱ Βουργέσιοι μπόρεσαν ν' ἀποχτήσουν ναὸ μόνον στὴν ἐποχὴ τῆς φραγκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη (1204-1224)³. Καὶ ὅπως ὅλοι οἱ χριστιανοί, ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ δόγμα τους, τὸν πρῶτον ναὸ πού ἔχτιζαν κάπου τὸν ἀφιέρωναν στὴ Θεοτόκον Μαρία, ἔτσι καὶ οἱ Βουργέσιοι τῆς Θεσσα-

1. Τὰ ὀνόματα αὐτὰ πού πήρε ὁ πύργος τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ κάστρου, ἐκφράζουν τὸ καθένα τους καὶ μιὰ διαφορετικὴ περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης. Ἔτσι ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, —αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ πρώτη πληροφορία γιὰ τὸν πύργον αὐτόν—δείχνει τὴ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης, ὅταν ἦταν βικαριᾶτο τοῦ πάπα. Ὡς πύργος πάλι στὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων εἶναι ἕνα πρῶτον μῆνυμα πὼς ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία βαδίζει σταθερὰ στὸ δρόμον τῆς παρακμῆς, τοῦ ξεπεσμοῦ. Οἱ ξένοι αὐτοὶ ἔμποροι πού ἱδρυσαν τὴ συνοικία τους δίπλα στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως καὶ οἱ Βουργέσιοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού ἱδρυσαν κι αὐτοὶ τὴ δικὴ τους συνοικία μέσα στὴν καρδιά τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας, δὲν εἶναι μόνον πού ἀρχίζουν νὰ κυριαρχοῦν στὴν οἰκονομικὴ τῆς ζωὴ, μὰ ἀρχίζουν νὰ περιορίζουν καὶ τὴν ἀνεξαρτησία της. Αὐτὸ τὸ βεβαιώνουν καὶ τὰ λογῆς λογῆς προνόμια πού κερδίζουν μὲ τὸν καιρὸ μέσα στὴν αὐτοκρατορία. Ὁ πύργος Σαμαρίας, τέλος, εἶναι μιὰ ἄλλη μαρτυρία πόσον βαθιὰ εἶχε ριζώσει ἡ δύναμη τῶν ξένων αὐτῶν οἰκονομικῶν παραγόντων μέσα καὶ στὴν Αὐτοκρατορία, βέβαια, μὰ καὶ στὴν Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς φραγκοκρατίας (1204-1224) καὶ ὑστερ' ἀπ' αὐτήν.

2. Βαλιούλης Στ., Πολίτης Β' Κατηγορίας, Θεσσαλονίκη 1975.

3. Ὁ θρησκευτικὸς αὐτὸς φανατισμὸς ὡστόσο, νὰ μὴν ἔχουν στὴ Θεσσαλονίκη οἱ καθολικοὶ Βουργέσιοι ναὸ, δὲν ἐμπόδιζε καθόλου τὶς ἐμπορικὲς τους συναλλαγές.

λονίκης τὸν πρῶτο τους ναὸ πού ἀπόχτησαν τὸν ἀφιέρωσαν στὴ Santa Maria, Sa-Maria, Σαμαρία¹. Ἐτσι τώρα ἡ συνοικία τους, ὡς ἐκκλησιαστικὴ ἑνορία, πῆρε τ' ὄνομα τοῦ ναοῦ τῆς καὶ ἐγίνε ἐνορία τῆς Σαμαρίας. Ἀργότερα τ' ὄνομα τῆς ἑνορίας θὰ περάσῃ καὶ στὸν πύργο ποῦ ἀπὸ πύργος κατὰ τοὺς Βουργεσίους θὰ γίνεῖ καὶ αὐτὸς τώρα πύργος τῆς ἐνορίας τῆς Σαμαρίας, πύργος τῆς Σαμαρίας, πύργος Σαμαρίας, ὁ Σαμαρίας². Ὁ πύργος λοιπὸν αὐτὸς ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ὡς τὰ χρόνια τοῦ Ἀναγνώστη, θὰ ἴναι ὁ πύργος Σαμαρίας.

Ὅμως μ' ὅποιο σημάδι ἀναφορᾶς κι ἂν τοποθέτησαν τὸν πύργο στὸ σημεῖο αὐτό, σημασία ἔχει πὼς καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ἱστορικὲς πηγές, μιλοῦν γιὰ τὸν ἴδιο γνωστὸ πύργο στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, δίπλα, κοντὰ στὸ λιμάνι.

Μιλοῦν γιὰ τὸν ἴδιο πύργο ἀκόμα καὶ γιὰτι πρέπει νὰ ἦταν καὶ ὁ μόνος πύργος στὴν περιοχὴ αὐτή. Τὴν τόσο σημαντικὴ του θέση τὴν τονίζει καὶ ἡ ὀχύρωσή του, βέβαια, ὅπως εἶδαμε νὰ τὴν περιγράφεῖ ὁ Ἀναγνώστης, μὰ καὶ ἡ πληροφορία ποῦ δίνει πάλι ὁ Ἀναγνώστης πὼς τὶς τελευταῖες ὥρες ποῦ ἦτανε νὰ πέσει ἡ Θεσσαλονίκη, οἱ ἐπίσημοι Βενετσιάνοι στὸ Σαμαρία πῆγαν καὶ κλείστηκαν ἀπ' τὸ φόβο τους μὴν πέσουν στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Μὰ καὶ οἱ Θεσσαλονικιοί, μόλις μπῆκαν οἱ πρῶτοι Τούρκοι στὴν πολιτεία, σ' αὐτὸν ἄρχισαν νὰ τρέχουν λαχανιασμένοι γιὰ νὰ κρυφτοῦν. Πίστευαν δηλαδὴ πὼς κι ἂν ἀκόμα ἔπεφτε ἡ Θεσσαλονίκη,

1. Τ' ὄνομα Σαμαρίας (Sa-Maria) στὸν τύπο Santa Maria, τὸ βρίσκουμε καὶ μ' ἄλλην εὐκαιρία στὴ Θεσσαλονίκη. Ἐνα ψήφισμα τῆς Βενετσιάνικης Γερουσίας ἀπ' τὶς 27 Ἰουλίου τοῦ 1429 μιλάει καὶ γιὰ τὸ Μοναστήρι τῆς Santa-Maria de Vlata dino (=τῶν Βλατάδων) τῆς Θεσσαλονίκης (Μέρτζιος Κ., Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 84, σημ. 2). Πβ. καὶ Στοιχιδόγλου Γ., Ἡ ἐν Θεσσαλονίκη Πατριαρχικὴ Μονὴ τῶν Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 158, σημ. 4 καὶ σ. 66, σημ. 1. Στὴ Σύρα καὶ στὴν Τήνο, ἀκόμα καὶ σήμερα, ὑπάρχουν ζωκλήσια τῶν καθολικῶν ποῦ γιὰ τ' ὄνομά τους μεταχειρίζονται τὸ προθετικὸ Σα-Σαν καὶ λένε: Σα-Μαρίνα, Σα-Γιάκουμος κ.ἄ. (Σιγάλας Α., Ἐκλαϊκευμένα μελετήματα, τ. Β', Ἀθήνα 1971, σ. 181-182. Βλ. καὶ Συμεωνίδης Χ., Σαμαρίνα, «Μακεδονικά» 7 (1967) 200-209.

2. Καὶ στοὺς δύο τοὺς κώδικες μὲ τὸ κείμενο τῆς Διήγησῆς τοῦ Ἀναγνώστη (cod. Vatic. gr. 172 καὶ cod. Barber. gr. 241) τ' ὄνομα Σαμαρίας τὸ βρίσκουμε γραμμένο μὲ κατάληξη -εῖα (Ἐψιλὸν γιώτα) καὶ μὲ τὸν τόνο στὴν παραλήγουσα, Σαμαρείαν, (στὴν αἰτιατική). Ἄν ὥστόσο γραφόταν μ' Ἐψιλὸν γιώτα (Σαμαρεία), ἔπρεπε νὰ ἦε τὸν τόνο του στὴν προπαραλήγουσα καὶ νὰ τὸν συναντούσαμε στοὺς κώδικες στὸν τύπο Σαμάρειαν, ὅπως καὶ τὰ ὄνόματα Ἀλεξάνδρειαν, Ἀντιόχειαν κ.ἄ. σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ διδασκαλία τῆς Γραμματικῆς. Ἀπ' τὴ στιγμὴ ὅμως ποῦ τὸ τονίζουμε στὴν παραλήγουσα, πρέπει νὰ τὸ γράψουμε Σαμαρία, μὲ γιώτα τὸ -ία (ἀπ' τὸ Santa-Maria, ὅπως εἶπαμε παραπάνω).

ὁ Σαμαρίας δὲ μπορούσε νὰ πέσει, γιατί ἦταν ἄπαρτος. Ἄλλοι Θεσσαλονικιοὶ πάλι ἔτρεχαν ἀλαφιασμένοι σὲ μνήματα, σὲ λαγούμα ἢ ὅπου ἀλλοῦ μπορούσαν νὰ κρυφθοῦν, μὰ ὁ Ἄναγνώστης πού μᾶς δίνει τὴν πληροφορία αὐτὴ δὲ μιλάει γιὰ ἄλλον πύργο κοντὰ στὸ Σαμαρία ἢ ὅπου ἀλλοῦ κοντὰ στὴ θάλασσα στὴν περιοχὴ αὐτῆ¹.

Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὡστόσο φτάνουμε κι ἔμμεσα.

Στὴ ΝΑ καὶ ΒΑ γωνιά τοῦ κάστρου ὑπάρχουν δυὸ μεγάλοι στρόγγυλοι πύργοι. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως δυὸ ἄλλοι στρόγγυλοι πύργοι καὶ στ' ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ δυτικοῦ κάστρου. Καὶ ἡ ἐξηγήση εἶναι πὼς στὴ ΒΔ γωνιά ὁ παλιότερος βυζαντινὸς πύργος ἦτανε στέρεος καὶ τὸν ἔκαμαν πῶ στέρεο ἢ θέση του. Στὰ ΝΔ πάλι ἦτανε ὁ Σαμαρίας. Ἄν οἱ δυὸ αὐτοὶ πύργοι τοῦ δυτικοῦ κάστρου, πού ἦτανε πολὺ παλιότεροι ἀπ' τοὺς δυὸ στρόγγυλους τοῦ ἀνατολικοῦ, δὲν ἦτανε πολὺ στέρεοι, θὰ τοὺς εἶχαν ἀντικαταστήσει κι αὐτοὺς μὲ δυὸ ἄλλους στρόγγυλους. Καὶ πρῶτον πρῶτο θὰ εἶχαν ἀντικαταστήσει τὸ Σαμαρία, ἐπειδὴ τὸ λιμάνι δεχόταν ἀνεκαθεν τίς πιὸ πολλὰς καὶ τίς πιὸ σκληρὰς ἐπιθέσεις.

Γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς στρόγγυλους πύργους ὑπῆρχε παλιότερα ἡ γνώμη πὼς τοὺς ἔχτισαν οἱ Τοῦρκοι μὲ Βενετσιάνους χτίστες, ἀμέσως μόλις πῆγαν τὴ Θεσσαλονικὴ στὰ 1430². Μὰ οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι, ὅταν πῆγαν νὰ πάρουν τὴ Θεσσαλονικὴ, κουβαλοῦσαν μαζί τους καὶ κανόνια. Καὶ χωρὶς ἄλλο ἢ πείρα τους αὐτὴ πρέπει νὰ τοὺς εἶχε διδάξει πὼς οἱ μεσαιωνικοὶ πύργοι γιὰ πολέμους μὲ δοξάρια ἦταν ἄχρηστοι πιά. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ πολεμικὰ ἔργα πού ἔβρισκαν σ' ὅσες χώρες καταχοῦσαν ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ τὰ προσαρμύζουν στὴ νέα τεχνικὴ τοῦ πολέμου.

Πὼς οἱ πύργοι αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀπ' τὰ πρῶτα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας στὴ Θεσσαλονικὴ τὸ βεβαιώνουν καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τους γραμμὴ πού θυμίζει τοὺς πύργους τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης καὶ πολὺ περισσότερο οἱ πολεμιστρες τους γιὰ δοξάρια. Ἔτσι καὶ τὸ σχῆμα τους καὶ οἱ πολεμιστρες τους εἶναι ἢ πιὸ ἀπλῆ κι ἢ πιὸ φανερὴ ἀπόδειξη πὼς οἱ Τοῦρκοι δὲ χρειάζονταν τέτοιους πύργους στὴ Θεσσαλονικὴ, γιὰ νὰ τοὺς χτίσουν αὐτοὶ. Τὸ Λευκὸ Πύργο κιόλας πού ἦτανε δίπλα στὴ θάλασσα καὶ τοὺς ἦταν ἀπαραίτητος ὡς ἓνα βασικὸ ἀμυντικὸ ἔργο στὴν περιοχὴ αὐτὴ, τὸν μάντρωσαν ὀλόγυρα μ' ἓνα τετράγωνο κάστρο καὶ στίς τέσσερις γωνιές του ἔχτισαν τέσσερις μικροὺς πύργους γιὰ κανονοστάσια. Κι αὐτὸ πάλι εἶναι μιὰν ἄλλη ἀπόδειξη πὼς ὁ Λευκὸς Πύργος ἦτανε χτισμένος ὄχι γιὰ πόλεμο μὲ κανόνια, μὰ γιὰ πόλεμο μὲ δοξάρια. Ὅλοφάνερα μεσαιωνικὸς

1. Ἄναγνώστης, ἔκδ. Τσάρας, σ. 38, στ. 9-31.

2. Tafrafi O., Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 50.

εἶναι κι ὁ στρόγγυλος πύργος στὴ βορινὴ γωνιά τοῦ ἀνατολικοῦ κάστρου.

Δὲ μένει λοιπὸν καμιὰ ἀμφιβολία πὼς οἱ δυὸ αὐτοὶ στρόγγυλοι πύργοι στὶς δυὸ γωνιὲς τοῦ ἀνατολικοῦ κάστρου τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶναι παρὰ ἔργα τῆς λιγόχρονης φραγκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη (1204-1224)¹. Μὰ οἱ Τοῦρκοι, μιὰ καὶ τοὺς βρῆκαν ἑτοιμοὺς, τοὺς μεταχειρίστηκαν ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τοὺς σ' ὄλους τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη.

Ὁ Σαμαρίας τί ἀπόγινε ἀπ' τὴ στιγμή πού τὴ Θεσσαλονίκη τὴν πῆραν οἱ Τοῦρκοι; Οἱ ἱστορικὲς πηγὲς δὲ μιλοῦν. Ὁ Σαμαρίας μωτόσο ἦταν ἓνα φρούριο γεροχτισμένο καὶ καλοταμπουρωμένο καὶ τὸ μοναδικὸ στὴν περιοχὴ αὐτῆ. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ μὴ τὸν μεταχειρίστηκαν οἱ Τοῦρκοι, ἀπ' τὴν πρώτη κιόλας στιγμή πού μπῆκαν στὴ Θεσσαλονίκη, γιὰ τὶς ἄμεσες ἀνάγκες τοῦ πρώτου καιροῦ, ὅταν ἔπρεπε ν' ἀντιμετωπίσουν στὸ λιμάνι τὸν πανίσχυρο στόλο τῆς Βενετίας καὶ τοὺς στόλους τῶν κουρσάρων πού ἀλώνιζαν τὸ Βόρειο Αἶγαῖο κι ἔμπαιναν συχνὰ καὶ μέσα στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα ὅμως οἱ Τοῦρκοι πρέπει νὰ εἶχαν ἀρχίσει νὰ προσαρμύζουν τὸ Σαμαρία καὶ στὴ νέα μορφή τοῦ πολέμου μὲ τὸ μπαρούτι. Γι' αὐτὸ καὶ στὸ φρούριο τώρα χτίζουσι ὄπλαποθήκες, μπαρουταποθήκες, στρατῶνες καὶ διάφορα ἄλλα στρατιωτικὰ χτήρια ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες πού τοὺς παρουσιάζονταν ὀλοένα καὶ πού ὀλοένα μεγάλωναν. Τὶς μπαρουταποθήκες αὐτὲς κιόλας, ὅπως εἰδείξαν οἱ τελευταῖες ἀνασκαφές, πού εἶδαμε παραπάνω, στὴν παλιὰ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, στὰ σημερινὰ δηλαδὴ χτήρια τοῦ ΟΤΕ καὶ τῶν Δικαστηρίων, τὶς συντηροῦσαν ὡς τὰ 1841. Κι αὐτὴ ἡ νέα μορφή πού πῆρε τώρα τὸ φρούριο ἦταν αἰτία νὰ τοῦ δώσουν τ' ὄνομα Τοπχανές πού θὰ πεῖ μεγάλο σπίτι, μεγάλο χτήριο γιὰ τόπια, γιὰ κανόνια, ἓνα ὄνομα δηλαδὴ πού ἀνταποκρινόταν καὶ στὸ σκοπὸ πού θὰ ὑπηρετοῦσε τώρα.

Δὲν μποροῦμε, βέβαια, νὰ παρακολουθήσουμε τὴν κατοπινὴ τύχη τοῦ Σαμαρία ἀπ' τὴ στιγμή πού ἔγινε Τοπχανές. Δὲ μᾶς λείπουν ὅμως καὶ καποιεὶς ἔμμεσες πληροφορίες γι' αὐτὴν.

Ἔτσι ὁ Τοῦρκος ταξιδιώτης Ἐβλιγιὰ Τσελεμπή πού πέρασε ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1668, στὸ σχετικὸ του Ὀδοιπορικὸ, μιλώντας γιὰ τὰ ἔξι ὀχυρωματικὰ συγκροτήματα πού χώρισαν τὴ Θεσσαλονίκη οἱ Τοῦρκοι, μέσα σ' αὐτὰ ἀνάφερε καὶ τὸν Τοπχανέ². Ὁ Τσελεμπή μίλησε ἀκόμα

1. Βλ. τὸ πρόβλημα στοῦ B o d o E b h a r d t, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, τ. III, Oldenburg 1958, σ. 696-7. Πάντοτε οἱ καταχτητὲς φροντίζουν ν' ἀσφαλίζουν τὴ ζωὴ τους μὲ τὸν πιὸ σίγουρο τρόπο στὶς χῶρες πού καταχτοῦν. Οἱ σταυροφόροι ἀπ' τὴν ἀποψη αὐτὴ μμῆθησαν ἐδῶ στὴν Ἀνατολὴ τοὺς σχετικοὺς πύργους τῆς πατρίδας τους.

2. Μ ο σ χ ὀ π ο υ λ ο ς Ν ι κ ., Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑβλιά Τσελεμπή, ΕΕΒΣ 16 (1940) 331.

και για πύλη του Τοπχανέ που κι αυτή είναι ένα άλλο αποδειχτικό στοιχείο πώς ο Τοπχανές ήτανε φρούριο¹.

Πιο συγκεκριμένα όμως για τὸ φρούριο Τοπχανές μίλησε ένας Τούρκος στρατιωτικός επιθεωρητής που πέρασε ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη στὴν ἀρχὴ τοῦ 1733, γιὰ νὰ επιθεωρήσει τὶς στρατιωτικὲς τῆς ἐγκαταστάσεις καὶ νὰ μελετήσει τὶς ἀνάλογες ἀνάγκες τους. Στὴ σχετικὴ λοιπὸν ἐκθεσὴ του ἀπ' τὶς 7 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1733 γράφει γιὰ τὸν Τοπχανέ πὼς «τὸ φρούριο ν (ἢ ἀραιογράφηση δική μου) τοῦτο κεῖται ἐπὶ τῆς παραλίας, δεσπόζον τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλεως»². Μὰ ἡ θέση, ὅπου τοποθετεῖ τὸν Τοπχανέ ὁ Τούρκος στρατιωτικὸς επιθεωρητής καὶ ἡ σημασία ποῦ τοῦ δίνει, εἶναι οἱ ἴδιες ποῦ δίνει ὁ Ἀναγνώστης στὸ Σαμαρία. Ὁ Τσελεμπή δηλαδὴ κι ὁ Τούρκος στρατιωτικὸς επιθεωρητής δὲ βεβαιώνουν μόνο πὼς ὁ Τοπχανές ήτανε στὴ θέση τοῦ Σαμαρία, μὰ εἶναι καὶ οἱ μόνοι ποῦ μᾶς κατατοπίζουν καὶ στὴν κατοπινὴ του ἐξέλιξη. Γιατὶ τὸν Τοπχανέ δὲν τὸν ἀναφέρνουν σὰν ἓνα ἀπλὸ πολεμικὸ πύργο, μὰ σὰν ἓνα φρούριο, «δεσπόζον τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλεως».

Οἱ ταξιδιωτὲς Εὐρωπαῖοι ποῦ πέρασαν ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη ὕστερ' ἀπ' τὸν Τσελεμπή δὲν τὸν ξέρουν τὸν Τοπχανέ. Κι ὁμως σχεδὸν ὅλοι τους ἦτανε κατάσκοποι τῶν πατρίδων τους. Ὅλοι αὐτοὶ λοιπὸν μίλησαν γιὰ τὰ φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης ποῦ ἦτανε τρία κι ἀντιστοιχοῦσαν ἓνα εἰς κάθε γωνιά τοῦ τριγωνικοῦ τῆς σχήματος.

Ἐτσι ὁ De la Croix, μιλώντας γιὰ τὸ τρίγωνο σχῆμα τῆς Θεσσαλονίκης, λέει πὼς οἱ Τούρκοι ἔχτισαν στὶς τρεῖς γωνιὲς τοῦ κάστρου τῆς τρία φρούρια, ἓνα στὴν κάθε γωνιά, κι ἓναν τέταρτο στὴ μέση τοῦ λιμανιοῦ τῆς³.

Ὁ Γάλλος μισιονάριος P. Jean-Baptiste Souciet ποῦ ἔμεινε στὴ Θεσ-

1. Μοσχόπουλος, Ἡ Ἑλλάς, σ. 329.

2. Βασδραβέλλης Ι., Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α', Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952, σ. 261. Ὅταν πέρασαν οἱ πρῶτοι Τούρκοι ταξιδιωτὲς ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη, τὴν τουρκοκρατούμενη, ὁ Τοπχανές δὲν ἦτανε πιά ἓνας πύργος ταμπουρωμένος, ὅπως ὅταν τὸν εἶχαν ἀφήσει οἱ Βενετσιάνοι. Ὁ Τοπχανές, μὲ τὸν καιρὸ, ἐξελίχθηκε σ' ἓνα ἀπέραντο ὀχυρωματικὸ συγκρότημα, ποῦ μὲ τὶς ὀπλαποθήκες, μὲ τὶς μπαρουταποθήκες, μὲ τοὺς στρατῶνες καὶ μ' ἄλλα στρατιωτικὰ χτήρια ποῦ ἔχτισαν οἱ Τούρκοι, κατὰ τὶς ἀνάγκες τους, ἀπλώθηκε κι ἀγκάλιασε ὅλην τὴν περιοχὴ ἀπ' τὸ λιμάνι ὡς τὸ Βαρδάρη.

3. Mémoires du Sieur De la Croix, Β' μέρος, Paris 1684, σ. 262-263. Πβ. καὶ Βακαλόπουλος Κ., Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης ἀπ' τὸν περιηγητὴ De la Croix στὰ 1679, «Μακεδονικά» 11 (1971) 274-275. Βασδραβέλλης Ι., Ἡ πειρατεία εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας, «Μακεδονικά» 5 (1961-1963) 322-324. Σιγάλας Α., Ἐκλαϊκευμένα Μελετήματα, τ. Α', Ἀθήνα 1970, σ. 51-59.

σαλονίκη ἀπ' τὰ 1726 ὡς τὰ 1733, δηλοδῆ ἑπτὰ δόλακερα χρόνια, καὶ τῆ γνώρισε καλά, μιλάει κι αὐτὸς γιὰ τρία φρούρια, ποὺ τὸ ἓνα τους ἦτανε στὴ ΝΑ καὶ τ' ἄλλο στὴ ΝΔ γωνιά τοῦ θαλασσινοῦ τῆς κάστρου¹.

Μὰ ἐνῶ ὁ De la Croix καὶ ὁ Souciet μιλοῦν γιὰ τὰ τρία φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης, δίχως νὰ λένε καὶ τὰ ὀνόματά τους, ἕνας ἄλλος Γάλλος, πρόξενος αὐτὸς στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ F. de Beaujour μιλώντας κι αὐτὸς γιὰ τὰ φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ δυὸ ἀπ' αὐτὰ ποὺ εἶναι στὶς ἄκρες τοῦ θαλασσινοῦ τῆς κάστρου, τ' ἀναφέρει μὲ τὰ ὀνόματά τους. Τὸ ΝΔ, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, τὸ λέει Tour de la Poudrière. Μὰ μὲ τ' ὄνομ' αὐτὸ δὲ θέλει νὰ πει παρὰ τὸν Τοπχανέ. Τὸ νόημα τῆς σχετικῆς ἔκφρασης του εἶναι πεντακάθαρο: «Le bastion de l'Ouest est la tour de la poudrière»².

Τέλος, κι ἕνας ἄλλος Γάλλος, πρόξενος κι αὐτὸς στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ Cousinéry μὲ ἀφορμὴ τὰ φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ φρούριο τῆς ΝΑ ἄκρας τοῦ θαλασσινοῦ τῆς κάστρου τ' ὀνομάζει κι αὐτὸς Tour de la Poudrière, μ' ἓνα ὄνομα δηλαδῆ ποὺ χωρὶς ἄλλο τὸ δανειστικὸ ἀπ' τὸν de Beaujour. Ἔτσι μὲ τ' ὄνομ' αὐτὸ δὲ θέλει νὰ πει κι ὁ Cousinéry παρὰ τὸν Τοπχανέ³.

Ἀπ' τοὺς Ἑλληνες τοῦ περασμένου αἰῶνα, ποὺ κατάγιναν μὲ τὴν τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Χατζῆ Ἰωάννου δὲ μίλησε οὔτε γιὰ Τοπχανέ οὔτε γιὰ ἄλλο φρούριο τῆς Θεσσαλονίκης. Μίλησε ὅμως γιὰ ἓναν πύργο Μπαρουτχανέ, μεταφράζοντας, ὅπως βλέπουμε, τὸν ὄρο Tour de la Poudrière τῶν de Beaujour καὶ Cousinéry. Αὐτὸ τὸ δείχνει καὶ ἡ λέξη Poudrière ποὺ ἔχει βάλει μέσα σὲ παρένθεση, δίπλα στὸν ὄρο Μπαρουτχανές⁴. Τὸν πύργο αὐτὸν τὸν τοποθετεῖ κι ὁ Χατζῆ Ἰωάννου στὴν ἴδια θέση

1. M. L. Aimé - Martin, *Lettres édifiantes, et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique*, τ. 1, Paris 1838, σ. 72α. Ὁ Ἰησοῦιτης αὐτὸς μισιονάριος, κοντὰ στὴν ἄλλη πλούσια δράση του στὴ Θεσσαλονίκη πρωτοστάτησε γιὰ νὰ βάλουν χέρι καὶ στὰ χειρόγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους οἱ διάφοροι πράχτορές του (Σιμόπουλος Κ., *Ξενοὶ ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα 1700-1800*, τ. Β', Ἀθήνα 1973, σ. 175-182). Ὁ μισιονάριος—Γάλλοι οἱ περισσότεροί τους—ποὺ ταξίδευαν στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολή τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ἦτανε ὄργανα τοῦ Βατικανοῦ. Ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση (λουθηρανισμός, καλβινισμός) τοῦ 16ου αἰῶνα στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, ποὺ εἶχε κλονήσει τὰ θεμέλια τοῦ καθολικισμοῦ στὸ γερμανικὸ καὶ ἀγγλοσαξονικὸ κόσμο, πῆγαινε ν' ἀπλωθεῖ καὶ στὶς χώρες τῆς τουρκοκρατούμενης ὀρθοδοξίας. Καὶ Ἰσὶα Ἰσὶα αὐτὴν ἤθελε νὰ συγκρατήσει τὸ Βατικανό, γιὰ νὰ μὴν ξεσπάσει κανένα νέο κύμα γιὰ θρησκευτικὲς μεταρρυθμίσεις. Ἡ κίνηση τοῦ Λοῦκαρη καὶ μιὰ ἄλλη σειρά κληρικοῦ ποὺ κινούνταν γιὰ μιὰ γλωσσοθρησκευτικὴ μεταρρύθμιση στὶς χώρες τῆς ἐλληνικῆς ὀρθοδοξίας τὸ εἶχαν ἀνησυχήσει πολὺ.

2. Felix de Beaujour, *Tableau de commerce de la Grèce*, τ. 1, Paris 1800, σ. 28.

3. Cousinéry M., *Voyage dans le Macédoine*, τ. 1, Paris 1831, σ. 45.

4. Χατζῆ Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 28. Γιὰ τὸν «πύργο» αὐτὸν ὀμοῦς ὁ Χατζῆ

πού τὸν τοποθέτησαν καὶ οἱ δύο Γάλλοι πρόξενοι. Μὰ οἱ Γάλλοι αὐτοὶ μὲ τὸν ὄρο Tour de la Poudrière θέλουν νὰ ποῦν τὸν πύργο, τὸ φρούριο τῆς δυτικῆς ἄκρας τοῦ θαλασσινοῦ κάστρου τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ ὁ πύργος αὐτός, ὅπως εἶπαμε, ἦτανε τὸ φρούριο Τοπχανές. Ὁ Χατζη Ἰωάννου μίλησε ἀκόμα καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο πύργο, τὸν Ταμπακχανέ, πού ἦτανε στὰ Ταμπακαριά (βυρσοδεψεῖα), δηλαδή ἀνάμεσα στὴ θάλασσα καὶ στὸ κάστρο τῆς Θεσσαλονίκης. Μὰ ἐνῶ στὴ θέση αὐτή, ὅπως λέει ὁ Τσελεμπή, ὑπῆρχαν, κοντὰ στὰ ἄλλα, «100 μεγάλα βυρσοδεψεῖα μεταξὺ τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ τοίχου τοῦ φρουρίου (δηλαδή τοῦ νότιου κάστρου τῆς Θεσσαλονίκης), ἐπίσης καὶ εἷς εὐκτῆριος οἶκος τῶν βυρσοδεψῶν... ὑπερθεν τῆς θαλάσσης τὸ "τζαμίον., Ἀβδουρ-Ρεοῦφ ἐφέντη», δὲ λέει τίποτε γιὰ πύργο. Ὅταν πάλι μίλησε γιὰ τὰ ἔξι φρούρια πού ὑπῆρχαν μέσα στὴ Θεσσαλονίκη, δὲν ἀνάφερε κανένα μὲ τ' ὄνομα Ταμπακχανέ. Ἄν ὑπῆρχε κάποιος πύργος ἐδῶ, ὁ Τσελεμπή πού μίλησε μὲ τόσο θαυμασμό καὶ μὲ τόσο σεβασμό γιὰ τὰ πολεμικὰ ἔργα τῆς Θεσσαλονίκης, θὰ μιλοῦσε καὶ γι' αὐτόν, γιὰ νὰ τὸν ὑμνήσει. Μὰ οὔτε καὶ κανένας ἄλλος πύργος ἢ κάποιον φρούριο, μὲ ἀνάλογο ὄνομα, ὑπῆρξε στὴ θέση αὐτή.

Πύργο ἢ φρούριο στὴ θέση τῶν Ταμπακαριῶν δὲν εἶδε οὔτε ὁ Τούρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητής. Αὐτὸς κιόλας πού πέρασε ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη ἐπίτηδες, γιὰ νὰ μελετήσῃ τις στρατιωτικὲς τῆς ἀνάγκες, ἂν ὑπῆρχε γύρω στὸ λιμάνι κι ἄλλος πύργος ἢ κι ἄλλο φρούριο, ἔξόν, βέβαια, ἀπ' τὸ φρούριο Τοπχανές (Σαμαρίας), θὰ μιλοῦσε καὶ γι' αὐτό.

Καὶ ὁ Μπαρουτχανές λοιπὸν καὶ ὁ Ταμπακχανές πού μνημονεῖ ὁ Χατζη Ἰωάννου δὲν εἶναι παρὰ ὁ Τοπχανές, ἡ στρατιωτικὴ βάση δηλαδή τῶν Τούρκων στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Χατζη Ἰωάννου δὲν ἔχει ξεκαθαρισμένη γνώμη γιὰ τοὺς «πύργους» αὐτούς.

Ὅλ' αὐτὰ τὰ γράφει ὁ Χατζη Ἰωάννου στὰ 1880. Τὰ πράματα ὁμως τὰ βάζει στὴ θέση τους δύο χρόνια ἀργότερα, στὰ 1882, ὁ Γ. Μωραϊτόπουλος μὲ μιὰ πατριδογνωσία πού ἐβγαλε γιὰ τὰ Ἑλληνοπούλα τῆς Θεσσαλονίκης. Στὴν πατριδογνωσία του λοιπὸν αὐτὴν ὁ Μωραϊτόπουλος γράφει γιὰ τὸν Τοπχανέ: «Ὁ πύργος οὗτος (δηλαδή ὁ Τοπχανές) κεῖται εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως, εἶναι δὲ τὸ σπουδαιότερον ὀχύρωμα αὐτῆς φέρων πολλὰ τηλεβόλα καὶ πολυάριθμον στρατιωτικὴν φρουράν. Ἐνταῦθα ἐδρεῖται τὸ Στρατοδικεῖον καὶ ὁ στρατιωτικὸς διοικητῆς τῆς πόλεως»¹. Ὁ Μωραϊτό-

¹ Ἰωάννου μᾶς δίνει τὴν πληροφορία πὸς ἦτανε χτίσμα τουρκικόν. Καὶ ἡ πληροφορία του αὐτὴ μᾶς εἶναι πολύτιμη, γιατί ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὸς ὁ «πύργος» αὐτός εἶναι κάποιο χτήριο ἀπὸ κείνα πού ἔχτισαν οἱ Τούρκοι στὸν Τοπχανέ. Πύργος ὁμως ὁ Μπαρουτχανέ δὲν ἦταν, μιὰ καὶ ξέρομε πὸς οἱ Τούρκοι δὲν ἔχτισαν πύργους στὴ Θεσσαλονίκη.

1. Μωραϊτόπουλος Γ., Ἡ Θεσσαλονίκη, Ἀθήνα 1882, σ. 14.

πολος ὀνομάζει, βέβαια, «πύργο» τὸν Τοπχανέ, τὸν χαρακτηρίζει ὅμως σὰν τὸ «σπουδαιότερο ὀχύρωμα» τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸν τοποθετεῖ στὸ δυτικὸ τῆς μέρους. Καὶ κάτι ἄλλο: ἐνῶ ὁ Μωραϊτόπουλος παρουσιάζει τὸν Τοπχανέ σὰ μιὰν ἀπέραντη στρατιωτικὴ βάση, ποῦ δὲν τῆς λείπει καμιά σχετικὴ ἐγκατάσταση, δὲν εἶπε τίποτε γιὰ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου. Αὐτὸ σημαίνει πὼς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τουλάχιστο, δὲν ὑπῆρχε κανένα τέτοιο φρούριο. Κι ὅμως ὁ Μωραϊτόπουλος ἔγραφε γιὰ τὰ παιδιὰ τοῦ σχολείου κι ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ γράψει γιὰ τὴ Θεσσαλονικὴ τῆς ἐποχῆς του τὴν ἀλήθεια, ὅπως τὴ δέχονταν οἱ Τοῦρκοι. Αὐτοὶ ἦταν ἡ κοινὴ γνώμη καὶ ἦταν ὅπως τὴν ἐκφράζει ὁ Μωραϊτόπουλος.

Τὴ γενικὴ αὐτὴν εἰκόνα γιὰ τὸν Τοπχανέ ποῦ μᾶς ἔδωσεν ὁ Μωραϊτόπουλος θὰ τὴν ἀποσώσει μὲ περισσότερα καθέκαστα ὁ ταγματάρχης τοῦ μηχανικοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ Ν. Θ. Σχινᾶς στὰ 1886. «Τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης», γράφει ὁ Σχινᾶς, «προασπίζουσιν ἀπὸ μὲν τῆς θαλάσσης 1). Ὁ ἐπιθαλάσσιος προμαχών τοῦ Τοπχανέ (ἡ ἀραιογράφηση τοῦ συγγραφέα), κείμενος ἐπὶ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ τείχους... Ὁ προμαχών οὗτος βυζαντινῆς κατασκευῆς... Ὁ περίβολος τοῦ προμαχῶνος τούτου. ἔχει τρεῖς εἰσόδους, μιὰν πρὸς τὸν λιμένα, ἑτέραν πρὸς τὴν ξηρὰν ἀντικρύζουσαν τὴν πρώτην, καὶ τρίτην τὴν κυρίαν εἰσοδὸν ἀπὸ τῆς πόλεως ἐπὶ τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ τοῦ Φραγκομαχαλά. Ὁ εἰσερχόμενος διὰ τῆς πύλης ταύτης εὐρίσκεται ἐντὸς προαυλίου ἄγοντος ἀπ' εὐθείας ἐντὸς τῆς αὐλῆς τοῦ προμαχῶνος. Ἐντὸς τοῦ προαυλίου ὑπάρχει τὸ φρουραρχεῖον, ἐντὸς δὲ τῆς αὐλῆς τοῦ προμαχῶνος ὁ στρατὸν, τὸ μαγειρεῖον καὶ ἐπὶ τῆς πρὸς τὴν ξηρὰν πλευρᾶς κεντρικαὶ ἀποθήκαι ὄπλων καὶ πολεμοφοδίων, ἐκτεινόμεναι καὶ ὑπὸ τὴν γῆν. Ἐντὸς αὐτοῦ συνεδριάζει καὶ τὸ Στρατοδικεῖον»¹.

Πὼς γίνεται νὰ ξέρει τόσα καθέκαστα γιὰ τὸν Τοπχανέ ὁ Σχινᾶς δὲ λέει. Στρατιωτικὸς ὅμως αὐτὸς φαίνεται πὼς εἶχε κάποιες ἄλλες πηγές. Ἡ περιγραφή του ὡστόσο δὲν ἀφήνει πιά ἀμφιβολία πὼς ὁ Τοπχανές ἦταν τὸ σπουδαιότερο φρούριο τῆς Θεσσαλονίκης, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ Τοῦρκου στρατιωτικοῦ ἐπιθεωρητῆ καὶ μὲ τὴν κοινὴ γνώμη ποῦ διατύπωσε ὁ Μωραϊτόπουλος.

Τέλος, στὰ 1915, ὁ δικηγόρος τῆς Θεσσαλονίκης Κ. Τάττης, θὰ μᾶς πληροφορήσει πὼς: «Ὡς γνωρίζουσιν οἱ πρεσβύτεροι κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς προκυμαίας... κατεδαφίσθη εἰς τῶν ἀρχαίων μεγάλων πύργων τοῦ γαλοῦ-καποῦ εἰς τὴν εἰσοδὸν τῆς ἀγορᾶς, ἕτερος δέ, ὁ τοῦ Τοπχανέ (ἡ

1. Σχινᾶς Ν., Ὀδοιπορικὰ Μακεδονίας, τεύχ. 1ο, Ἀθήνα 1886, σ. 180.

ἀραιογράφηση δική μου) πρὸ ὀλίγων ἐτῶν»¹.

Ἔτσι τὸ βυζαντινὸ πύργο Σαμαρία, στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ φρούριο τῶν Βενετσιάνων (1423-1430), ὅταν πῆραν τὴ Θεσσαλονίκη οἱ Τοῦρκοι (1430), τὸν μεταχειρίστηκαν κι αὐτοὶ στὴν ἀρχὴ γιὰ φρούριο, μὰ μὲ τὸν καιρὸ τὸν ἔκαμαν καὶ Τοπχανέ τους. Ὄταν πάλι στὰ 1912 ἡ Θεσσαλονίκη πέρασε ἀπ' τοὺς Τούρκους στοὺς Ἕλληνες, τὸν μεταχειρίστηκαν κι αὐτοὶ γιὰ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, μὰ καὶ τὸν βρῆκαν κι ἔτοιμο καὶ κατάλληλο γιὰ ἕναν τέτοιο σκοπὸ.

Ἔτσι ἡ περιοχὴ αὐτὴ τοῦ λιμανιοῦ συνεχίζει ἀπὸ αἰῶνες μὴ πολεμικὴ παράδοση, γιατί μόνο ἀπὸ δῶ μπορούσαν νὰ ὑπερασπίζονται καὶ τὸ μურάγιο τοῦ λιμανιοῦ καὶ τὸ μέσα τῆς πολιτείας, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Τοῦρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητὴς. Μὰ αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ χειρῶν εἶναι κι ἕνας ἄλλος μάρτυρας ἀκόμα πὼς τὰ ὀνόματα Σαμαρίας-Τοπχανές-Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου μιλοῦν γιὰ τὸ ἴδιο φρούριο τοῦ λιμανιοῦ, γιὰ τὸ ἴδιο ἀμυντικὸ χτηριακὸ συγκρότημα.

5. «Τὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου»

Ἐνα ἄλλο πρόβλημα ποὺ ἐβγαλαν στὴ μέση οἱ τελευταῖες ἐρευνες γύρω ἀπ' τὴ θαλασσινὴ ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι καὶ τὸ «Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου»². Στὸ σχετικὸ διάγραμμα τοῦ κάστρου κιόλας βλέπουμε ν' ἀντικατασταῖναι, τὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ Φρούριο Τοπχανές.

Στὰ παλαιότερα σχετικὰ διαγράμματα βλέπουμε νὰ τοποθετοῦν στὴν ἴδια γωνιά: τοῦ Ταφράλι, τὸν Τοπχανέ καὶ τὸν πύργο Σαμαρία, τοῦ Θεοχαρίδη, τὸ Δυτικὸ Πύργο, τὸν Τοπχανέ καὶ τὸν Πύργο τῶν Βουργεσιάν, τοῦ Γούναρη, τὸν Τοπχανέ³. Ἀναφέρνω ἐδῶ πρόχειρα μόνο αὐτὰ τὰ διαγράμματα τοῦ κάστρου. Μὰ καὶ ὅλα τ' ἄλλα τοποθετοῦν στὴ γωνιά αὐτὴ πρῶτα τὸν Τοπχανέ κι ὕστερα προσθέτουν τ' ἄλλα του ὀνόματα ποὺ εἶδαμε. Μὰ ἡ ἱστορικὴ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος μὲ τὸ συμπέρασμα πὼς στὴ ΝΔ γωνιά τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρξε τὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου κι ὄχι ὁ Τοπ-

1. Γάττης Κ., Ἱστορικὰ σελίδες Θεσσαλονίκης, Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον «Ὁ Γόρδιος Δεσμός», Θεσσαλονίκη 1915, σ. 67.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 306, καὶ σχ. 1 καὶ 13.

3. Ταφράλι, Τοπογραφίαι, τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, ἔξω ἀπ' τὸ κείμενο, Θεοχαρίδης Γ., τοπογραφία καὶ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1959, τοπογραφικὸ διάγραμμα ἔξω ἀπ' τὸ κείμενο. Γούναρης Γ., Τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976, μὲ τοπογραφικὸ διάγραμμα στίς σ. 16-17.

χανές, μᾶς φέρνουν μπροστά στο ἔρωτημα: ὑπῆρξε, στ' ἀλήθεια, Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου στὴ Θεσσαλονίκη; Τί πείθει πῶς ὑπῆρξε ἓνα τέτοιο φρούριο καὶ ποῖον σκοπὸ ὑπηρετοῦσε;

Ἡ Θεσσαλονίκη τὶς πιὸ σκληρῆς ἐχθρικές ἐπιθέσεις ἐναντία της τὶς δεχόταν ἀνέκαθεν ἀπ' τὸ λιμάνι. Γι' αὐτὸ κι ἀνέκαθεν οἱ Θεσσαλονικιοί, Θερμαῖοι, Μακεδόνες, Βυζαντινοί, Βενετσιάνοι (1423-1430), τὸ λιμάνι τὸ φρόντιζαν καὶ τὸ συντηροῦσαν καὶ τὸ φύλαγαν μ' ἓνα ἀπ' τὰ πιὸ ἰσχυρὰ της φρούρια. Τὸ φρούριο αὐτὸ στὰ χρόνια τῆς βενετσιανοκρατίας τὸ ἔλεγαν, ὅπως εἶδαμε, Σαμαρία. Καὶ οἱ Τούρκοι, μόλις πῆραν τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1430, τὸ ἴδιο φρούριο, μὲ τ' ὄνομα Τοπχανές, μεταχειρίστηκαν γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ λιμανιοῦ.

Τὸ Βαρδάρι ὡς τὰ τώρα ἐμεῖς τὸ ξέραμε ἀπ' τὴν πύλη του, ποῦ δὲν ἦταν καθόλου διαφορετικὴ ἀπ' τὶς ἄλλες πύλες τοῦ κάστρου. Πῆρε ὁμοῦ ὄνομα κι ἀκούστηκε κι ἡ ἴδια κι ἡ περιοχὴ της, γιὰτὶ ἀπ' αὐτὴν περνοδίαβαιναν ἀνθρώποι, ζῶα, κάρα, γιὰ νὰ ξεχυθοῦν κατὰ τὰ δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἦτανε καὶ τὸ ποτάμι Βαρδάρι, τὸ μεγαλύτερο ποτάμι τῆς Μακεδονίας, καὶ ἀπ' αὐτὸ πῆρε καὶ τ' ὄνομά της¹. Κι ἀκόμα γιὰτὶ αὐτὴν ἀρχινοῦσε ὁ πιὸ κεντρικὸς δρόμος τῆς πολιτείας, ἡ σημερινὴ Ἑγνατία, γιὰ νὰ φτάσει στ' ἀνατολικά της στὴν πύλη τῆς Καλαμαριάς, κάπου κοντὰ στὸ Σιντριβάνι. Στὸ τέλος θὰ μείνει μόνο τ' ὄνομα Βαρδάρι γιὰ ὅλη τὴν περιοχὴ, χωρὶς νὰ θυμούμαστε τίποτ' ἄλλο ἀπ' αὐτὸ.

Τὸ Βαρδάρι λοιπὸν οὔτε καμιὰ ξεχωριστὴ πολεμικὴ σημασία εἶχε καμιὰ φορὰ οὔτε καμιὰ πολεμικὴ παράδοσή του φύλαξε, ὥστε νὰ τὸ τιμήσουμε γι' αὐτὴν.

Γιὰ τὸ Βαρδάρι μίλησε πρῶτος στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ὁ Τούρκος ταξιδιδίτης Χατζὴ Κάλφα ποῦ πέρασε ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη στὰ μέσα περίπου τοῦ 17ου αἰῶνα. Ὁ ταξιδιδίτης αὐτός, στὰ δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης, εἶδε ἓναν πύργο στὴν πύλη τοῦ Βαρδαρίου κι ἓναν ἄλλο στὴν ἀντιστοιχὴ ἀνατολικὴ πύλη τῆς Καλαμαριάς. Οἱ δυὸ αὐτοὶ πύργοι ὁμοῦ πρέπει νὰ ἦτανε κατάλοιπα βυζαντινὰ καὶ χωρὶς ἄλλο τέτοιοι πύργοι πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ στὶς ἄλλες πύλες τοῦ κάστρου. Μᾶς τὶς θυμίζουν κάπως

1. Ἀπὸ ἀνάλογη αἰτία εἶπαν καὶ Πύλη Ληταία, Πύλη Καλαμαριάς κ.λ. Σὲ μιὰ γεωγραφία τοῦ 17 αἰῶνα μὲ τὴν Πύλη τοῦ Βαρδαρίου (H e u z e y e t D a u m e t, Voyage archéologique de Thessalonique, en Macédoine, Paris 1876, σ. 272) βλέπουμε ὀλόκερο τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τῆς Πύλης τοῦ Βαρδαρίου. Δὲν παρατηροῦμε ὁμοῦ σ' αὐτὴν κάτι ξεχωριστὸ ἀπὸ ἄλλες ἀνάλογες πύλες μεσαιωνικοῦ κάστρου πολιτείας ἢ μοναστηριοῦ, γιὰ νὰ ποῦμε πῶς ἦταν φρούριο κάποτε. Εἶναι μιὰ πύλη συνηθισμένη. (Βλ. Τ σ ο ῦ ρ κ α ς Κ λ ε ο β., Τὸ Ὄδοιπορικὸ ἐνὸς Ἰησοῦτου ἱεραποστόλου εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ 1712-1714, «Μακεδονικά» 8, 1968, 365-397).

οί πύλες που βλέπουμε ακόμα και σήμερα στα μοναστήρια του 'Αγίου Όρους, όπως και άλλων μοναστηριών που δεν τους έχουν καταστρέψει ακόμα ή που δεν έχουν πέσει¹. 'Επειδή λοιπόν αυτοί οί δυο πύργοι δεν είχαν πιά καμιά πολεμική σημασία, οί Τούρκοι τόν πύργο τής Καλαμαριάς τόν ἄφησαν κι έπεσε, συντήρησαν όμως τόν πύργο τής πύλης του Βαρδαριού, γιατί τόν χρειάζονταν². Σ' αὐτὸν πρόσθεσαν ἕνα κανονοστάσι γιά 14 κανόνια.

Γιά τόν πύργο αὐτόν, στή νέα του τή μορφή, μίλησε πρώτος ὁ Τσελεμπή στ' 'Οδοιπορικό του στά 1668. 'Ο Τσελεμπή όμως μιλάει γιά πύργο, μιὰ γιά φρούριο και μιὰ γιά ἔρυμα, σύμφωνα με τή σχετική μετάφραση του Μοσχόπουλου· ἴσως, ἐπειδή δεν ἦταν στρατιωτικός, δεν ἐπέμεινε στή στρατιωτική ὀρολογία με αὐστηρότητα³. Μά οὔτε και στή ἀναγραφή τῶν ὀχυρῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἀκολούθησε κάποια σειρα τοπική ἢ ἀξιολογική. 'Απ' τὰ ὀχυρά ὡστόσο τῆς Θεσσαλονίκης που ἀναφέρει—τὰ παίρνω ἐδῶ με τή σειρά που τὰ συναντοῦμε στ' 'Οδοιπορικό του—τὰ ὀχυρά του Βαρδαριού, τῆς Καλαμαριάς και του Τριγώνιου (Κουσακλί-Κουλέ, Τσιντσιρλί-Κουλέ) δεν μπορεῖ νὰ ἦτανε φρούρια, με τήν κλασική ἔννοια που ξέρουμε τόν ὄρο. Ἦτανε πύργοι ἀπλοῖ με κανονοστάσια και κανόνια. Φρούρια ἦτανε μόνο τὸ 'Εφταπύργιο κι ὁ Τοπχανές.

Μόνο γιά Φρούριο του Βαρδαριού μίλησε ὁ Τούρκος στρατιωτικός ἐπιθεωρητής στά 1733. Αὐτός πάλι εἶπε φρούρια ὅλα τὰ πολεμικά χτήρια τῆς Θεσσαλονίκης, και πύργους και φρούρια, που εἶχανε κανόνια. 'Οπως λέει στή σχετική του ἐκθεση ἀπ' τῆς 7 του Φλεβάρη του 1733, πέρασε ἀπ'

1. 'Ο ρ λ ἄ ν δ ο ς Α., Μοναστηριακή ἀρχιτεκτονική, Β' ἐκδ., 'Αθήνα 1958, σ. 10 και 13, εἰκ. 4 και 5.

2. Τὸ κεφάλαιο ἀπ' τήν 'Ιστορική Γεωγραφία του Τούρκου περιηγητῆ Μουσταφά Μπέν 'Αμπνταλά Χατζη Κάλφα, που μιλάει γιά τή Θεσσαλονίκη τὸ 'χει μεταφράσει ἀπ' τήν γερμανικὰ ὁ καθηγητής (Πολ. 'Ενεπεκίδης. 'Η πληροφορία που μᾶς ἔνδιαφέρει ἐδῶ λέει: «Δίπλα στίς πύλες του Βαρδάρη και Καλεμριε ὑπάρχουν δυὸ μεγάλα φρουριακά ἔργα. Τὸ ἕνα τὸ λένε ὁ πύργος του Βαρδάρη και τὸ ἄλλο ὁ πύργος του Καλεμριε ('Ενεπεκίδης Π., Πηγές και μελέτες γιά τήν ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας στίς ἑλληνικὲς χῶρες, τ. Α', 'Η Θεσσαλονίκη στά χρόνια 1875-1912, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 179). 'Ο Χατζη 'Ιωάννου ('Αστυγραφία, 28) γιά τόν πύργο τῆς Καλαμαριάς γράφει: «'Ο δὲ πύργος τῆς Καλαμαριάς θὰ εἶνε καταστραφείς τις πύργος ἐπὶ τῆς ὁμωνύμου πύλης». 'Ο Χατζη-Κάλφα μίλησε γιά τή Θεσσαλονίκη στό πρῶτο μισὸ του 17ου αἰῶνα. Πέθανε στά 1657. Λίγο ἀργότερα, στά 1668, ὁ 'Εβλιγιά Τσελεμπή θὰ ὀνομάσει πύργο τῆς Καλαμαριάς τὸ Λευκὸ Πύργο (Μοσχόπουλος, 'Η 'Ελλάς, σ. 330, 331).

3. Μιά χαρακτηριστική λεπτομέρεια εἶναι και τούτη: ἐνῶ τελειώνει τήν προηγουμένη συνταχτική περίοδο με τὸ Φρούριο του Βαρδαριού, ἀρχίζει τήν παρακάτω με τὸ «'Ο πύργος οὗτος του Βαρδάρη». Αὐτὸ μπορεῖ νὰ 'ναι και σφάλμα του μεταφραστή, ἐκφράζει όμως τήν ἐντύπωση που του ἄφησε τὸ κείμενο του Τσελεμπή.

τῆ Θεσσαλονίκη, γιά νά καταγράψει τά κανόνια καί τά πυρομαχικά τῶν φρουριῶν τῆς Θεσσαλονίκης καί ν' ἀναφέρει ὅτι τοὺς ἔλειπαν. Περιγράφοντας λοιπὸν τὰ φρούρια ὁ ἐπιθεωρητὴς αὐτός, ξεκινάει ἀπ' τὸ φρούριο τοῦ Ἐφταπύργου, ποῦ ἦταν τὸ σημαντικότερο τῆς Θεσσαλονίκης, κι ὕστερ' ἀναφέρει καί τ' ἄλλα, μὰ μὲ σειρὰ τοπικὴ καί ὄχι ἀξιολογική. Ἔτσι ἀπ' τὸ Ἐφταπύργιο (Γεντί-Κουλέ) περνάει στὸ Σέι-Σοῦ (Χίλια Δέντρα) (Ἄχμετ-Πασά), κατεβαίνει στῆς Καλαμαριάς, τραβάει ἴσια στὸν Τοπχανέ, στὰ δυτικά, δίπλα στὸ λιμάνι, κι ἀπὸ κεῖ στὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου¹.

Γιὰ τὸ φρούριο Τοπχανές λέει πὼς «Τὸ φρούριο τοῦτο κεῖται ἐπὶ τῆς παραλίας, δεσπόζον τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλεως, ἦσαν δὲ παλαιόθεν τοποθετημένα ἐπὶ τοῦ ἄνω καὶ κάτω διαμερίσματος αὐτοῦ 20 τηλεβόλα»². Γιὰ τὸ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου λέει πὼς «Τὸ φρούριον τοῦτο κεῖται ἐπὶ τῆς παραλίας καὶ δεσπόζει τῆς τοποθεσίας Μπὲς Τσινάρ καὶ τῆς εἰς τὸ τεῖχος κειμένης πύλης Βαρδαρίου... εἰς τὰ διάμεσα τῶν ἐπάλλεων τοῦ περιτειχίσματος ὑπῆρχον παλαιόθεν 14 τηλεβόλα τοποθετημένα»³. Ἐδῶ εἶναι ἀνάγκη νά σημειώσουμε πὼς μὲ τὴ λέξι «παραλία» ὁ Τοῦρκος πιθεωρητὴς δὲν τοποθετεῖ τὸ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου δίπλα στὴ θάλασσα, μὰ δίπλα στὸ βάλτο ποῦ ξεκινούσε ἀπ' τὴν ἄκρη τῆς θάλασσας, περνοῦσε δίπλα ἀπ' τὸ κάστρο μὲ τὴν πύλη τοῦ Βαρδαρίου κι ἔφτανε ὡς τὴν Μπάρα, τὴ σημερινὴ Ραμόνα. Ἀκόμα καὶ ἡ λέξι Μπάρα θυμίζει τὸ βάλτο αὐτόν.

Ἔτσι μὲ τὴν περιγραφή τῶν δυὸ αὐτῶν φρουριῶν ὁ Τοῦρκος ἐπιθεωρητὴς μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο, γιά νά κρίνουμε ἀντικειμενικὰ ποῖο ἀπ' τὰ δυὸ τὰ φρούρια ἦταν γιά νά φυλάγει τὸ λιμάνι. Ὁ Τοπχανές, ἀπὸ ὄχυρῶ-μένος πύργος τῶν Βενετσιάνων, στὰ χέρια τῶν Τοῦρκων ἔγινε ἓνα ἀπέραντο χητριακὸ συγκρότημα κι ἡ σημαντικότερη στρατιωτικὴ τους βάση στὴ Θεσσαλονίκη. Μιά στρατιωτικὴ βάση ὅμως σὰν τὸν Τοπχανέ ποῦ ἀγκάλιαζε ὅλη τὴ ΝΔ μεριά τῆς Θεσσαλονίκης (τὸ λιμάνι μὲ τὴν περιοχὴ του) δὲ χρειαζόταν δίπλα τῆς κι ἓνα δεῦτερο φρούριο. Ὁ βυζαντινὸς πύργος τῆς πύλης τοῦ Βαρδαρίου, μ' ὅλες τὶς προσθήκες καὶ τὶς ἀλλαγές ποῦ τοῦ εἶχαν κάμει, ἔμεινε πύργος μὲ τὸν ἴδιο πάλι προορισμό: νά φυλάγει τὴν πύλη τοῦ Βαρδαρίου στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ κάστρου, μὰ νά προστατεύει καὶ τὸ Μπεχτσινάρ. Καὶ ἡ πληροφορία αὐτὴ εἶναι κατηγορηματικὴ. Ἐνας πύργος ὅμως μὲ τόσο περιορισμένο χρέος δὲ μπορούσε ποτὲ νά 'ναι φρού-

1. Β α σ δ ρ α β ἔ λ λ η ς, Ἄρχειον Θεσσαλονίκης, σ. 200-202.

2. Β α σ δ ρ α β ἔ λ λ η ς, Ἄρχειον Θεσσαλονίκης, σ. 201.

3. Β α σ δ ρ α β ἔ λ λ η ς, Ἄρχειον Θεσσαλονίκης, σ. 201-202.

ριο. Ἀκόμα και σὰν χιτήρια ἦταν δλότελα διαφορετικά τὰ φρούρια αὐτά.

Ἔστερ' ἀπ' τὴν πληροφορία τοῦ Χατζη Κάλφα γιὰ τὸν πύργο τῆς πύλης τοῦ Βαρδαρίου και τὰ κείμενα τῶν δυὸ ἄλλων Τούρκων ποὺ εἶδαμε λίγο πρὶν, ὅπως και ἀπὸ τ' ἄλλα ἱστορικά στοιχεῖα ποὺ εἶδαμε, δὲ μπορούμε νὰ δεχτοῦμε τὴ γνώμη πὼς ὑπῆρξε, στ' ἀλήθεια, φρούριο τοῦ Βαρδαρίου.

Ἐδῶ μπορούμε νὰ προσθέσουμε και κάτι ἄλλο. Γιὰ πύργο ἢ γιὰ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου δὲ μίλησαν οὔτε οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιωτὲς ἢ ἄλλοι ἔμποροι ποὺ πέρασαν ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη κι ἔκαναν ἀναφορὲς ἢ ἔγραψαν ἀπομνημονεύματα. Δὲ μίλησαν, βέβαια, και γιὰ τὸ φρούριο Τοπχανές, μίλησαν δμως γιὰ κάποιο ὄχυρὸ ἢ πύργο στὴ ΝΔ γωνιά τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλο ἀπ' τὸ φρουριακὸ συγκρότημα Τοπχανές.

Θ' ἀναφέρω ἀκόμα τὸν Tafraḷi ποὺ στὶς ἐρευνὲς του τὶς τοπογραφικὲς γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη μπόρεσε νὰ κινηθεῖ μέσα στὴν πολιτεία πιὸ ἄνετα ἀπὸ ἄλλους. Φαίνεται πὼς αὐτὸς εἶχε κάποια σχετικὴ ἀσυλία, εἶχε μαζί του σχεδὸν πάντοτε κάποιον καθηγητὴ τοῦ Γαλλικοῦ Λυκείου και τὸν φύλαγε κι ἕνας ζαπτιές. Ὡστόσο δὲ μίλησε οὔτ' αὐτὸς γιὰ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου¹. Μίλησε μόνο γιὰ τὸν Τοπχανέ ποὺ τὸν δέχεται κιόλας γιὰ τὸ Σαμαρία τῶν Βυζαντινῶν². Και νὰ σκεφτεῖ κανεὶς πὼς ἡ Θεσσαλονίκη στὴν ἐποχὴ του, μ' ὄλες τὶς καταστροφὲς ποὺ τῆς εἶχαν κάμει οἱ Τούρκοι τὸν τελευταῖο μισὸ αἶώνα, φύλαγε ὡστόσο ἀκόμα πολὺ χρῶμα βυζαντινὸ.

Ὅπως κι ἂν τὸ μελετήσουμε λοιπὸν τὸ πρόβλημα «Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου», εἴτε ἀπ' τ' ἀνασκαφικὰ εἰρήματα εἴτε ἀπ' τῆς υπεύθυνες πληροφορίες τοῦ Τούρκου στρατιωτικοῦ ἐπιθεωρητῆ, ὅπως και ἀπ' τοῦ Τούρκου ταξιδιωτῆ Γσελεμπῆ σὲ σχέση με τὴν πληροφορία τοῦ Τούρκου Χατζη Κάλφα γιὰ τὸν πύργο τῆς πύλης τοῦ Βαρδαρίου, εἴτε, τέλος, ἀπ' τὶς τοπογραφικὲς και τὶς ἱστορικὲς ἐρευνες Ἑλλήνων και ξένων ἐρευνητῶν, τὸ συμπέρασμα εἶναι πὼς ἕνα τέτοιο φρούριο δὲν ὑπῆρξε.

6. Ὁ Τσερέμπολος

Ὁ Καμενιάτης περιγράφοντας τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης εἶπε γιὰ τὸ μόλο του: «(ὁ τεχνίτης) μέσον γὰρ ἀπείρξας διὰ τινος τ ε ἰ χ ο υ ς τὴν τῶν ὑδάτων ἐπίρροιαν, συναπεῖρξεν ἐκ τοῦ πρὸς θάλασσαν και τῶν πνευματῶν τὸν κλύδωνω»³. Και προσθέτει στὴ συνέχεια: «τ φ δ ι α φ ρ ἄ γ μ α -

1. Tafraḷi, Topographie, σ. C-D. Ὁ Χατζη Ἰωάννου ἁπομνημονεύει πὼς «Ἀναγκαῖον θεωροῦμεν νὰ γράψωμεν ὅτι οὐδέποτε ἐτολμήσαμεν νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν» (Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 48).

2. Tafraḷi, Topographie, σ. 14, 93.

3. Καμενιάτης, ἐκδ. Böhlig G., Berlin 1973 σ. 6, στ. 95-2.

τι τοῦ τῆδε τείχους» (οἱ ἀραιογραφήσεις δικές μου)¹. Μὲ τις λέξεις τείχος καὶ διάφραγμα θέλει νὰ πεῖ τὸ μόλο.

Πιὸ καθαρὰ ὅμως γιὰ τὸ μόλο θὰ μιλήσει ὁ Ἀναγνώστης ποῦ θὰ πεῖ: «διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβεβλημένου διατειχίσματος (Τζερέμπουλον τοῦτο καλεῖν πάντες εἰώθαμεν) (οἱ ἀραιογραφήσεις δικές μου)².

Ἵστόσο καὶ οἱ δύο αὐτοὶ χρονικογράφοι μιλοῦν γιὰ τὸν ἴδιο μόλο τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, μὰ μόνο ὁ Ἀναγνώστης μᾶς λέει καὶ τ' ὄνομά του.

Πρῶτος τὸν ὄρο Τσερέμπουλος, ὄχι ὅμως γιὰ τὸ μόλο, τὸν πρόσεξε ὁ Εὐστάθιος ποῦ καταπάστηκε καὶ μὲ τὴν ἐτυμολογία του. Ὁ Εὐστάθιος λοιπὸν ἐτυμολογεῖ τὸν ὄρο ἀπ' τὶς λέξεις σῦριγξ καὶ ἔμβολος. Οἱ λέξεις κιάλας ὑπόνομος καὶ ὄχετος ποῦ μεταχειρίστηκε, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὸ νόμά του, λαγούμι γιὰ τ' ἀκάθαρτα νερά, μαρτυροῦν πὼς γιὰ τὴν ἐτυμολογία του πῆρε ἀφορμὴ ἀπ' τ' ὄνομα τοῦ κεντρικοῦ λαγουμοῦ τῆς πολιτείας, ποῦ τὸ ἔλεγε Τσερέμπουλο. Ἔτσι ὁ Εὐστάθιος ἐτυμολογώντας τὸν ὄρο, δὲ μᾶς θύμισε μόνο τὸ ἀπχετευτικὸ σύστημα τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλονίκης, μὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ λαγουμοῦ τῆς³.

Τὸ σχῆμα ὅμως τοῦ λαγουμοῦ καὶ τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὄρου, ποῦ πρότεινε ὁ Εὐστάθιος τὰ ἐπιβεβαίωσε στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰῶνα κι ὁ Χατζη Ἰωάννου ἀπὸ κάποια ἐρείπια λαγουμοῦ ποῦ βρῆκε στὰ δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης. «Εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως, γράφει ὁ Χατζη Ἰωάννου, «...σῶζονται τὰ ἐρείπια σωληνωτῆς ἐκ πλίνθων στοῶς, ἥτις φρονοῦμεν ἦτο τὸ τσυρέμβολον τῶν βυζαντινῶν... ἦτο ὕδραγωγός

1. Καμενιάτης, ἐκδ. Böhlig, σ. 6, στ. 3-4.

2. Ἀναγνώστης, ἐκδ. Τάρα, σ. 38, στ. 31-33. Τὸ γραμματικὸ γένος τοῦ ὄρου εἶναι ἀρσενικό. Πβ. «Εἰς τὰς τριῆρεις εἰσίσαι, πρὸ μικροῦ πρὸς αὐτόν... (δηλαδὴ τὸν Τσερέμπουλο) ἐκ τοῦ λιμένος καθορμισθείσας (Ἀναγνώστης, ἐκδ. Τάρα, σ. 38, στ. 33-35).

3. Κουκουλῆς Φ., Θεσσαλονίκη: Εὐσταθίου, Τὰ Λαογραφικά, τ. Α', Ἀθήνα 1950, σ. 385. Ὁ Ἰδιος, Θεσσαλονίκη: Εὐσταθίου, Τὰ Γραμματικά, Ἀθήνα 1953, σ. 26-27, 55, 127. Ὁ Κουκουλῆς νομίζει πιθανότερη τὴν ἐτυμολογία ἀπ' τὸ σύρω καὶ ἔμβολος, ὅπως ὑποστηρίζουν καὶ οἱ μεσαιωνικοὶ τύποι σερέμπολος καὶ τσερέμπουλος (Κουκουλῆς, Θεσσαλονίκη: Εὐσταθίου, Τὰ Γραμματικά, σ. 127, πβ. καὶ σ. 55). Ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης δέχεται γιὰ συνθετικὰ τοῦ ὄρου τὶς λέξεις terra καὶ embolus, Βιβλιοκρισία, σ. 386 ἢ κέρας-ἔμβολον μὲ τὸ βυζαντινὸ «σιτακτισμό». (Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, σ. 84, σημ. 2. Πβ. καὶ Τάρας Γ., Τοπογραφικά τῆς Θεσσαλονίκης I, Ἐκβολος-Ἐκβολή, «Βυζαντιακά» 2 (1982) 29-35.

τις μάλλον καθαριστικός της πόλεως)¹. Και συμπληρώνοντας την περιγραφή του λίγο παρακάτω λέει: «Είναι οικοδόμημα θολωτόν ἐκ πλίνθων καὶ οὐχὶ ὑπόγειον»². Ἐτσι ὁ Χατζη Ἰωάννου συμπλήρωσε τὴν ἐτυμολογία τοῦ Εὐστάθιου καὶ μὲ τὸ σχῆμα τοῦ λαγούμι, ἀκόμα καὶ μὲ τὰ ὕλικά ποῦ μεταχειρίστηκαν, γιὰ νὰ τὸ χτίσουν. Μὲ τίς δυὸ λοιπὸν αὐτὲς παρατηρήσεις τοῦ γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-λαγούμι ὁ Χατζη Ἰωάννου μᾶς ἔδωσε σωστά καὶ τὸ μέτρο, γιὰ νὰ ἰδοῦμε τὸ μὴ ἂπ' τὴ σωστή του σκοπιὰ σὰν ἔργο, μὰ νὰ ἐξηγήσουμε καὶ τ' ὄνομά του.

Οἱ Θεσσαλονικιοὶ τ' ὄνομα Τσερέμπουλος τὸ μεταχειρίζονταν ἀπὸ πολὺ παλιότερα γιὰ τὸ κεντρικὸ λαγούμι τῆς πολιτείας, ποῦ κατέβαζε τ' ἀκάθαρτα νερά της στὸ λιμάνι. Γι' αὐτὸ καί, ὅταν ἔχτιζαν τὸ μὴ ἂπ καὶ τὸν εἶδαν νὰ κατεβαίνει κατὰ τὴ θάλασσα, νόμισαν πὼς αὐτὸ ποῦ ἔχτιζαν ἦταν τὸ κεντρικὸ λαγούμι τῆς πολιτείας καὶ τὸ συνέχιζαν. Ἦτανε τόσο φυσικὸ νὰ τοὺς ξεγελάσει τὸ σχῆμα του, γιὰ νὰ τὸν νοματίσουν κι αὐτὸν Τσερέμπουλο.

Μὰ ὁ μὴ ἂπ αὐτὸς σὰν ἓνα ἔργο ὀχρωματικὸ πρέπει ν' ἀγκάλιαζε ταυτόχρονα ὀλάκερη τὴ νοτιοδυτικὴ γωνιά τοῦ κάστρου, μὲ τὴν Ἐκβολὴ τοῦ Καμενιάτη καὶ τὸ Σαμαρία τοῦ Ἀναγνώστη, καὶ δενότανε μαζί τους σ' ἓνα ὀργανικὸ σύνολο. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Τσερέμπουλος καὶ τὸ ὀχρωματικὸ συγκρότημα τῆς γωνιάς αὐτῆς καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του φύλαγε. Ξεκινούσε λοιπὸν ἀπὸ δῶ, κατέβαινε προχωρώντας ἂπ' τὴ δυτικὴ μεριά τοῦ λιμανιοῦ, ἀνάλογα μὲ τίς ἐδαφικὲς συνθήκες ποῦ συναντούσε μέσα στὴ θάλασσα καὶ ὅταν ὕστερα ἔφτανε στὸ ἴδιο πάνω κάτω ὕψος μὲ τὸν ἀντικρινὸ τὸν πύργο, τῆς ἀνατολικῆς παραλίας τοῦ λιμανιοῦ, ἔστριβε κατὰ τ' ἀνατολικά σὰν ἓνα λυγισμένο χέρι. Προχωρούσε τώρα πάντα κατὰ τ' ἀνατολικά, ὅσο νὰ ζυγώσει κάμποσο στὸν πύργο κι ἐκεῖ σταματοῦσε μ' ἓνα δικὸ του πύργο. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ δυὸ αὐτοὶ πύργοι ἔκαμαν τὸ ἔμπα τοῦ λιμανιοῦ. Ἐτσι τὸ λιμάνι μὲ τὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ Τσερέμπουλου καὶ τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ βόρεια τὴ δικὴ του, ἔπαιρνε τὸ τετράγωνο σχῆμα του, ὅπως τὸ περιέγραψε ὁ Καμενιάτης καὶ τὸ βρῆκε ἀκόμα κι ὁ Χατζη Ἰωάννου στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰώνα (1880)³.

Τὴν πορεία αὐτὴ τοῦ Τσερέμπουλου τὴ βεβαιώνει ἀκόμα καὶ τὸ γε-

1. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 65.

2. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 67.

3. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 36. Οἱ Ἀθηναῖοι, ἂπ' τὸν 6ο ἀκόμα αἰώνα, στένευαν τὸ ἔμπα τῶν λιμανίων μὲ τεχνητοὺς μόλους κι ἔχτιζαν καὶ στίς δυὸ ἄκρες τοὺς ἀπὸ ἓναν γερὸ πύργο, ποῦ μποροῦσαν νὰ τὸν φράζουν μὲ μίαν ἄλυσίδα. Αὐτοῦ ἦτανε τὰ «κλεῖθρα τῶν λιμένων».

γονός πῶς, ὅταν ἔπεσε ἡ Θεσσαλονίκη στοὺς Τούρκους στὰ 1430, οἱ βενετσιάνικες γαλέρες, γιὰ νὰ πάρουν τοὺς ἐπίσημους Βενετσιάνους ποὺ εἶχαν ἀμπαρωθεῖ, λίγο πρὶν, στὸν πύργο Σαμαρία, ἔφυγαν ἀπ' τὸ λιμάνι μαζί καὶ μὲ μερικοὺς ἀκόμα ἐπίσημους καὶ πῆγαν στὸν Τσερέμπουλο. Ἐδῶ ἦρθαν ἀπ' τὸν πύργο Σαμαρία καὶ οἱ Βενετσιάνοι ποὺ ἦταν ἀμπαρωμένοι σ' αὐτὸν ἀπὸ πρὶν, μπῆκαν κι αὐτοὶ στὶς γαλέρες κι ἔφυγαν ὅλοι μαζί¹. Ὅπως βλέπουμε δηλαδὴ ὁ Τσερέμπουλος ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ Σαμαρία ἀπὸ κάποιο σημεῖο ἔξω ἀπ' τὸ λιμάνι, ἀπ' τὴ δυτικὴ του πλευρὰ, ποὺ ἦταν στὴ θάλασσα τὴν ἀνοιχτὴ. Γι' αὐτὸ καὶ μπόρεσαν νὰ φύγουν οἱ Βενετσιάνοι, δίχως νὰ κινδυνέψουν ἀπ' τοὺς Τούρκους. Μὰ καὶ μόνο πῶς ὁ Τσερέμπουλος ἔφτασε ὡς τὰ χρόνια τοῦ Ἐναγνώστη (1430) καὶ πῶς τὸ τετράγωνο σχῆμα του τὸ λιμάνι τὸ κράτησε ὡς τὰ χρόνια τοῦ Χατζη Ἰωάννου (1880), δείχνει πῶς ὁ Τσερέμπουλος ἦταν ἓνα ἔργο γεροχτισμένο, μὲ ὑλικά δηλαδὴ ὅσο γινότανε πιὸ σκληρά, γρανιτένια. Γιατί ὁ μόλος στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶχε νὰ παλέψει μόνο ἐναντία στ' ἄγρια κύματα τοῦ κόλπου, μὰ κι ἐναντία στὶς κάθε λογῆς κατεβασιῆς τῶν ποταμιῶν ποὺ ἦταν ἐχτροὶ του μόνιμοι κι ἀδάμαστοι. Ὁ Τσερέμπουλος δηλαδὴ ἦταν ἓνα ἔργο βασικὸ καὶ γιὰ τὴ σιγουριά καὶ γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ λιμανιοῦ καὶ φυσικὰ καὶ τῆς πολιτείας καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ κινδυνέψει οὔτε ἀπὸ θεομηνίες οὔτε ἀπὸ ἄλλους ἐχτροὺς. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Καμενιάτη γιὰ τὸ εἶχος καὶ τοῦ Ἐναγνώστη γιὰ διατείχισμα δὲν ἐπιτρέπουν ὑποθέσεις γιὰ τὰ ὑλικά ποὺ μεταχειρίστηκαν, γιὰ νὰ τὸν χτίσουν. Οὔτε δηλαδὴ πῶς μεταχειρίστηκαν τὰ ὑλικά ποὺ ἔβγαζαν ἀπ' τὴ θάλασσα, ὅταν ἄνοιγαν τὸ λιμάνι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (Μπακιρτζῆς) οὔτε χῶμα (Θεοχαρίδης).

Τὸ πρόβλημα τοῦ μόλου στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετώπισαν πρῶτοι πρῶτοι οἱ Θερμαῖοι. Τὸ ἴδιο, ἀπ' τὴν πρώτη στιγμή, πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετώπισαν καὶ οἱ Μακεδόνες, ὅταν διαμόρφωσαν τὴ Θέρμη σὲ Θεσσαλονίκη καὶ χρειάστηκε νὰ προσαρμόσουν τὸ λιμάνι τῆς στὶς ἐμπορικὲς καὶ πολεμικὲς τοὺς ἀνάγκες. Ὁ μόλος κιόλας γιὰ τὸ λιμάνι τοὺς θὰ ἦταν ἐν' ἀπ' τὰ πρῶτα ἔργα ποὺ θὰ φρόντισαν οἱ Μακεδόνες γιὰ τὴ νέα τοὺς πολιτεία. Τὸ μόλο ὅμως πρέπει νὰ τὸν ἀντιμετώπιζαν γενικότερα ὅλα τὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου μὲ μιὰ κοινὴ τεχνικὴ ποὺ τὴν προσάρμοζαν στὶς ἑδαφικὲς συνθήκες ποὺ συναντοῦσαν στὸ καθένα τοὺς.

1. «Οἱ (ἐπίσημοι Βενετσιάνοι) καὶ διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβλημένου διατειχίσματος (Τσερέμπουλον τοῦτο καλεῖν πάντες εἰώθαμεν) εἰς τὰς τριῆρεις εἰσίασι, πρὸ μικροῦ πρὸς αὐτόν, μετὰ προσιόντων ἄλλων ἐκ τοῦ λιμένος, καθορμισθείσας». Ἀναγνώστης, ἐκδ. Τσάρα, σ. 38, 31-35.

Οί ἀρχαιότεροι Ἕλληνες τῆς νότιας Ἑλλάδας τὸ μὲν τὸν ἤξεραν αἰῶνες πρὶν ἂν τοὺς Μακεδόνες. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμ' ἐδὼ πὼς στὸν Πειραιά, στὰ χρόνια τοῦ Θεμιστοκλῆ (5ος αἰώνας) οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν κάμει τρία λιμάνια, ὅπως τὰ περιγράφει στ' Ἀττικά του ὁ Πανσανίας, καὶ τὸ καθένα τους μὲ τὸν ἀπαραίτητο μὲν του¹. Ἦτανε λοιπὸν πολὺ φυσικὸ τὴν πείρα τους νὰ τὴν ἐκμεταλλευτοῦν καὶ οἱ Μακεδόνες γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, ἂν ὄχι καὶ οἱ Ἑρμαῖοι πρὶν ἂν αὐτοὺς. Μὰ οἱ Μακεδόνες τώρα, μαζί μὲ τὴν πλουσιότερη πείρα τους, εἶχαν καὶ τὴν πολὺ περισσότερο ἐξελιγμένη τεχνικὴ τους.

Γιὰ τὸ μὲν τῆς Θεσσαλονίκης ἀνασκαφικὰ εὐρήματα δὲ μίλησαν ἀκόμα ὡς τὰ σήμερα. Μίλησαν μόνον ὀρισμένα κείμενα, ὅσο κι ἂν σ' αὐτὰ πάλι δὲ μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε μιὰ συνέχεια ἀπὸ σχετικὲς πληροφορίες. Ἔτσι τὴν πρώτη γραφτὴ πληροφορία γιὰ μὲν τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, τὴ συναντοῦμε τὸν 7ο αἰῶνα στὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα. Σ' αὐτὸ λοιπὸν διαβάζουμε: «καὶ κατασκευάσαι τινὰς ἐκ ξύλων βάσεις ἐν τῷ λιμένι, ἐν αἷς τὴν ἀπόθεσιν τῆς ἀλύσεως ἐποίησαντο»². Ὑπῆρχε δηλαδὴ κάποιος μὲν τὸν λιμάνι πὸν ἐκλείναν κιόλας μὲ μιὰν ἀλυσίδα. Διαβάζουμε ἀκόμα πῶς: «ὄτε καὶ τῇ θαλάσῃ τὴν ξύλινον γῆν καὶ πλατεῖαν ἐπιθεῖναι κατεμηγνήσαντο, ὡς ἂν δι' αὐτῆς ἐπὶ τὸν λιμένα δυνηθῶσιν εἰσδύναι τῆς πόλεως»³. Μὰ καὶ ἄλλοῦ: «ἢ ὑπάρχειν (πλοία) πρὸς παραφυλακὴν τοῦ στομίου τοῦ ἐνταῦθα λιμένος»⁴. Ὅλες αὐτὲς λοιπὸν οἱ πληροφορίες βεβαιώνουν πὼς τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης εἶχε τὸ μὲν του. Καὶ ὁ μὲν αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἴναι τοῦ 7ου αἰῶνα, μὰ πολὺ παλιότερος καὶ πρέπει νὰ συνεχίζει κάποιον ἄλλον ἀκόμα παλιότερο⁵.

1. Ὁ Θεμιστοκλῆς κιόλας, ὀχυρώνοντας τὸν Πειραιά, σχεδίασε ταυτόχρονα καὶ τὴν ὀχύρωση τῶν λιμανίων. Δὲν ξέρομε ὅμως τὸ σχέδιόν τους, γιὰ τὴν ἀνακαίνισιν ὁ Κόνωνας ἀμέσως ὕστερ' ἂν τὰ 394 π.Χ. Ὡστόσο, ἂν τὸ τοπογραφικὸ σχέδιον τοῦ Ἀρχαίου Πειραιᾶ, ὅπως καὶ ἂν τὴ σχετικὴ ἀναπαράστασή του πὸν ἔκαμε ὁ Ἡλ. Μουτσοπούλος, μὲ τὰ τρία λιμάνια (Κάνθαρος-Μέγας Λιμὴν, Ζέα-Πασαλιμάνι, Μουνιχία-Τουρκολιμάνο) μπορούμε νὰ φανταστοῦμε πὼς πάνω κάτω ἦτανε καὶ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης πὸν διαμόρφωσαν οἱ Μακεδόνες (Βλ. Πανσανίας, Ἑλλάδος Περιήγησις, ἐκδ. Παπαχαρατζῆ Ν., Ἀττικά, Ἀθήνα 1974, σ. 104-105, σημ. 30. Ὁ Ἰδριός, Βοιωτικά-Φωκικά, 1969, σ. 126, σχημ. 73 καὶ σ. 136, σχημ. 81).

2. Θαύματα, ἐκδ. Lemerle, σ. 176, στ. 19-20.

3. Θαύματα, ἐκδ. Lemerle, σ. 151, στ. 26-28.

4. Θαύματα, ἐκδ. Lemerle, σ. 175, στ. 24.

5. Ὁ καθηγητὴς Vickers (Sea Walls, σ. 271) ἔχει τὴ γνώμη πὼς ἡ Θεσσαλονικὴ τὸν 7ον αἰῶνα δὲν εἶχε μὲν. Αὐτὸν πὸν περιγράφει ὁ Καμενιάτης, λέει, τὸν ἔχτισαν ἀργότερα, μὰ πρὶν ἂν τὰ 904. Γιὰ νὰ μὴν ξέρει ὅμως ὁ Καμενιάτης τὴν ἱστορία τοῦ μὲν πὸν περιέγραψε, ἐνῶ ἀναφέρει μιὰ παράδοση γιὰ τὸν Ξέρξη (Καμενιάτης, ἐκδ.

Γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὸ μόλο του ἔχουμε μιὰ περιγραφή πρὸ κατοπινῆ ἀπ' τὸν 7ο αἰώνα, ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ Καμενιάτης. Τὸ λιμάνι ὥστόσο αὐτὸ ποὺ περιγράφει ὁ Καμενιάτης δὲν μπορεῖ νὰ 'ναι οὔτε ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων οὔτε ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, μὰ οὔτε καὶ τοῦ 7ου αἰώνα, ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπ' τὸ Β' Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα, κι ἄς ὑπῆρχε σ' αὐτὸ μόλος ποὺ τὸν ἔκλειναν με ἄλυσίδα. Ἡ ἱστορία τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ἐνάντια στὴ Θεσσαλονίκη ἀπ' τὸν 6ο ὡς τὸν 8ο αἰώνα δείχνει πῶς τις πρὸ πολλὰς ἐπιθέσεις τῶν βαρβάρων αὐτῶν τις δεχόταν τὸ λιμάνι τῆς. Δὲν μπόρεσαν ὅμως νὰ τὸ παραβιάσουν ποτέ, γιατί τὸ προστάτευε πάντα ἕνας μόλος γερός. Ἀπ' τὴ στιγμὴ κιόλας ποὺ τὸ Βυζάντιο μὲ τις δυναστείες τῶν Ἰσαυρῶν καὶ τῶν Ἀμοριανῶν (717-867) μπόρεσε νὰ σταματήσει τις βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς κάπως (Βαλκάνια, Μ. Ἀσία, Μεσόγειος) καὶ νὰ βάλει γερὰ τὰ θεμέλια γιὰ τὴν οἰκονομική, τὴ διοικητικὴ καὶ τὴ στρατιωτικὴ του ἀνασυγκρότηση γιὰ μιὰ γενικότερη ἀνοδικὴ του πορεία, τὸ πρῶτο πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν νὰ ταμπουρώσει γερὰ τὸ λιμάνι τῆς. Μέσα λοιπὸν σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ (8ος περίπου αἰώνας) πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸ μόλο ποὺ ἔχτισαν οἱ Θεσσαλονικιοὶ στὸ λιμάνι τους καὶ τὸν περιγράφει ὁ Καμενιάτης. Μὰ ὁ Καμενιάτης, ἐνῶ περιγράφει μὲ πολλὴ στόχαση καὶ τόση μαστοριά τὸ λιμάνι, δὲ θέλησε ὥστόσο ἢ δὲν μπόρεσε νὰ τοποθετήσει στὴν πρώτη του ἀρχὴ τὸν Τσερέμπουλο. Οὔτε καὶ καμιά σχετικὴ παράδοση ξέρει, ὅπως αὐτή, ἄς ποῦμε, ποὺ μᾶς διηγήθηκε γιὰ τὸν Ξέρξη. Κι ὅμως ἡ στερεότητά του δείχνει οἰκονομικὴ δύναμη τοῦ Βυζαντίου.

Οἱ ἐρευνητὲς ὥστόσο τοῦ περασμένου αἰώνα (Hammer, Tafel κ.ἄ.) ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, μιλώντας γιὰ τὸν Τσερέμπουλο, ἐνῶ πῆραν ἀφορμὴ ἀπ' τὸν Ἀναγνώστη κι ἔπρεπε νὰ μιλήσουν γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-μόλο, αὐτοὶ μίλησαν γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-λαγούμι. Ἔτσι ὁ Hammer εἶπε γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-λαγούμι πῶς ἦταν «μιὰ στοὰ ἀπὸ ἕναν σαμαρωτὸ τοῖχο»¹, ἐνῶ ὁ Tafel πῶς ἦταν «ἕνα ὑπόγειο κανάλι γιὰ τὸ καθαρὸ νερὸ τῆς Θεσσαλονίκης»².

Τὰ ἐρεῖπια λοιπὸν τοῦ κεντρικοῦ λαγουμιοῦ τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης ποὺ βρῆκε ὁ Χατζη Ἰωάννου στὰ δυτικὰ τῆς ἐπαληθεύουν τὴ σχέση τους καὶ μὲ τὴν ἔννοια ποὺ ἔδωσε στὸν Τσερέμπουλο ὁ Εὐστάθιος μὲ τὴν ἐτυμολογία του καὶ μὲ ὅσα γράφει ὁ Καμενιάτης γιὰ τ' ἀκάθαρτα νερά ποὺ

B ö h l i g, σ. 10, στ. 39-41), θὰ πεῖ πῶς τὸν ἔχτισαν πολλὴ πρὶν ἀπ' τὴν ἐποχὴ του. Κάποιος μόλος, ὥστόσο, στὸ λιμάνι, ὅπως εἶδαμε πρὶν, πάντα ὑπῆρχε.

1. H a m m e r I. (v o n), Geschichte des Osmanischen Reiches, τ. 1, Pesth 1834, σ. 334α.

2. T a f e l T.L.F., De Thessalonica ejusque agro (ἀνατύπωση), London 1972, σ. 208.

έτρεχαν στο λιμάνι, όταν τον φύλαγαν εκεί οι κουρσάροι μαζί με τους άλλους σκλάβους¹. Έτσι και ο βυζαντινός χρονικογράφος Καμενιάτης και ο γραμματικός άρχιεπίσκοπος Εδσθάβιος και ό ιστορικός έρευνήτης Χατζη Ίωάννου μιλούν για τό ίδιο κεντρικό λαγούμι τής Θεσσαλονίκης όπως έπαληθεύουν με τή σειρά τους ό ένας τόν άλλο. Καί τό λαγούμι αυτό είναι ό Τσερέμπουλος. Άπ' τ' όνομα του λαγουμιού αυτού πήρε τ' όνομά του και ό μόλος και μόνο τό κοινό όνομα Τσερέμπουλος είναι που συνδέει τόν Τσερέμπουλο-λαγούμι με τόν Τσερέμπουλο-μόλο.

7. 'Ο Πύργος τής Άποβάθρας

Προβληματική είναι και ή γνώμη του Μπακιρτζή πως όπήρξε κάποτε «στό δυτικό άκρο του θαλασσίου τείχους, δίπλα στην είσοδο του βυζαντινού λιμένα» ένας βυζαντινός πύργος που τόν νομάτισαν κιάλας Πύργο τής Άποβάθρας. Καί συνεχίζει: «Όυτε ή θέση ούτε ή μορφή του πύργου... είναι γνωστά, γιατί καταστράφηκε μαζί με τήν υπόλοιπη θαλάσσια όχύρωση». Καί προσθέτει λίγο παρακάτω: «Η παλιότερη, όσο γνωρίζω, όνομασία του πύργου άναφέρεται στην έπίσημη τουρκική έκθεση του 1733². 'Ο πύργος όνομαζόταν Τοπχανέ». Δέν έχει διαφορετική γνώμη για τόν πύργο αυτόν κι ό καθηγητής Θεοχαρίδης που τόν δέχεται για βυζαντινό κατάλοιπο, γιατί, λέει, «ή μαρτυρημένη... μορφή του ήμπορεί να είναι... όχι ή βυζαντινή, αλλά κάποια τουρκική διασκευή του άρχικού πύργου... διότι ό βυζαντινός πύργος ούδέποτε θά είχε κανονιοθυρίδας³. Καί ακόμα πως «ό κατά τούς Βουργεσίους πύργος ήμπορεί να είναι ό Πύργος τής Άποβάθρας⁴.

Όυτε τή θέση λοιπόν ούτε τή μορφή του πύργου αυτού ξέρουμε. Άνασκαφικά εύρήματα δε μίλησαν για έναν τέτοιο πύργο. Οί βυζαντινοί συγγραφείς πάλι για έναν πύργο του λιμανιού μιλούν, αυτόν που άναφέρνει ό τελευταίος άπ' αυτούς, ό Άναγνώστης, για τό Σαμαρία. Άν όπήρχε κι ένας δεύτερος βυζαντινός πύργος στο λιμάνι, όταν έπεσε ή Θεσσαλονίκη στα 1430 και μπήκαν οι Τούρκοι μέσα, οι Θεσσαλονικιοί θά 'τρεχαν να κρυφτούν και σ' αυτόν, όσο κι άν δέν ήτανε στέρεος σαν τό Σαμαρία. Μα και ύστερ' από τόσες καταστροφές που έπαθε τό λιμάνι από πλήθος θεομηνίες, ώστε στα 1591 να καταντήσει να μην υπάρχει «λιμήν», αλλά μιá «άκρογιαλιά» πως θά μπορούσε να μείνει ως τα 1866 βυζαντινός πύργος

1. Καμενιάτης, έκδ. Böhlig, σ. 50, στ. 20-21.

2. Μπακιρτζής, 'Η θαλάσσια όχύρωση, σ. 305.

3. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 376.

4. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 384.

σὲ μιὰν ἀκρογιαλὰ πὸν εἶχε σχεδὸν ἀλλάξει καὶ θέση καὶ σχῆμα¹;

Μιά ἄλλη δυσκολία γιὰ τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας εἶναι πὸς δὲν μπορούμε νὰ τὸν σχετίσουμε μὲ τὸν Τοπχανέ, γιατί ὁ πρῶτος ἦτανε πύργος, ἐνῶ ὁ Τοπχανές ἦτανε φρούριο. Καὶ ξέρομε πὸς γιὰ τὸ φρούριο αὐτὸ πρῶτος μίλησε ὁ Τσελεμπή στὰ 1668². Μόνον πὸν αὐτὸς δὲ μίλησε γιὰ τὴ θέση του. Γιὰ τὸ φρούριο Τοπχανές μίλησε ἀκόμα κι ὁ Τοῦρκος στρατιωτικός ἐπιθεωρητὴς στὴ γνωστὴ μας πιά ἔκθεσή του ἀπ' τὶς 7 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1733. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου περίεργο πὸς γίνεται ὁ ἐπιθεωρητὴς αὐτός, ἐνῶ εἶχε εἰδικὴ εὐθῆνη νὰ μιλήσει γιὰ τὶς ἀνάγκες ὄλων τῶν φρουριῶν τῆς Θεσσαλονίκης, δὲ μίλησε γιὰ τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας. Καὶ ἡ αἰτία εἶναι ἀπλή: ἐπειδὴ αὐτὸς μίλησε μόνον γιὰ τὰ ὀπλισμένα χτήρια τῆς Θεσσαλονίκης, αὐτὰ πὸν λέει φρούρια, καὶ Ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας δὲν ἦταν ὀπλισμένος, δὲν ἦτανε δηλαδὴ φρούριο, δὲ μίλησε γι' αὐτόν. Γιὰ τὸν Τοπχανέ, ἀντίθετα, εἶπε πὸς ἦτανε φρούριο μὲ 20 κανόνια, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ προστατεύει τὸ μουράγιο τοῦ λιμανιοῦ καὶ τὸ μέσα τῆς πολιτείας κι αὐτὸ δὲν μπορούσε νὰ τὸ κάμει ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας. Ὅταν λοιπὸν γιὰ τὸν Τοπχανέ ἔχομε πληροφορίες ὡς τὰ 1886 καὶ γιὰ τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας ξέρομε πὸς τὸν γκρέμισαν στὰ 1866, δὲν μπορούμε νὰ ταυτίσουμε τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας μὲ τὸ φρούριο Τοπχανές.

Ὅσο γιὰ τὴ γνώμη τοῦ καθ. Θεοχαρίδη πὸς ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας εἶναι βυζαντινὸν κατάλοιπο καὶ τὸν διασκέυασαν οἱ Τοῦρκοι καὶ πὸς «ὁ βυζαντινὸς πύργος οὐδέποτε θὰ εἶχε κανονιοθυρίδας», φαίνεται πὸς ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης στηρίζεται σὲ μιὰ τέμπερα τοῦ Ἰταλοῦ ζωγράφου Salacca πὸν σ' ἕναν πίνακά του μὲ τὴ Θεσσαλονίκη ἔχει ζωγραφίσει στὴν παραλία, ἔξω ἀπ' τὸ λιμάνι, ἕναν πύργο μὲ τρία παράθυρα, στὴ γραμμὴ, κάτω ἀπ' τὴ μαρκίζα. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, δταν ἔπεσε ἡ Θεσσαλονίκη στὰ 1430, οὔτε στὸ λιμάνι οὔτε στὴν παραλία τῆς ὑπῆρχε βυζαντινὸς πύργος. Ἄν δεχτοῦμε γιὰ μιὰ στιγμὴ, πὸς ὑπῆρξε, στ' ἀλήθεια, ἕνας τέτοιος πύργος καὶ τὸν διασκέυασαν οἱ Τοῦρκοι, τουλάχιστο, τὶς πολεμοτροπές του δὲν εἶχαν λόγους νὰ τὶς κλείσουν. Αὐτὰ πάλι πὸν νομίζει «κανονιοθυρίδας» ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης, εἶναι τὰ παράθυρα τοῦ πύργου. Ὅλα τὰ στρόγγυλα χτήρια, ὅπως ξέρομε, ἔχουν τὰ παράθυρά τους, στὴ σειρά, κάτω ἀπ' τὴ μαρκίζα τους. Μὰ καὶ μόνον πὸν τὸν βλέπει κανεὶς στὴν τέμπερα τοῦ Salacca σὰν χτήριο δὲν πάει ὁ νοῦς του σ' ἕναν πύργο πολεμικὸ, γιατί δὲν ἔχει κανένα ἀπ' τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πὸν θὰ μπορούσαν νὰ βεβαιώσουν πὸς τὸ χτήριο αὐτὸ εἶναι ἕνα ἔργο πολεμικὸ.

1. Μέρτζιος, Μνημεῖα, σ. 135.

2. Μοσχόπουλος, Ἡ Ἑλλάς, σ. 329, 331.

Βασική σημασία για τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας ἔχουν οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνουν οἱ Γάλλοι ταξιδιωτὲς ποὺ πέρασαν ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη ὕστερ' ἀπ' τὸν Τσελεμπή (1668). Ἀπ' αὐτοὺς πρῶτος μίλησε ὁ De la Croix στὰ 1679. Ὁ De la Croix μιλώντας γιὰ τὸ τριγωνικὸ σχῆμα τῆς Θεσσαλονίκης εἶπε πὼς οἱ Τοῦρκοι στὶς τρεῖς γωνιᾶς τοῦ κάστρου τῆς ἔχτισαν ἀπὸ ἓναν πύργο κι ἓναν τέταρτο au milieu de la face de la marin pour defendre les bastimens des incursions des Corsaires, ποὺ δὲν τὸ ἔχαν σὲ τίποτε νὰ μπαίνουν ἀκόμα καὶ μέσα στὸ ἴδιο τὸ λιμάνι. Τὸ γεγονὸς λοιπὸν πὼς γιὰ Πύργο τῆς Ἀποβάθρας μίλησε πρῶτος ὁ De la Croix στὰ 1679 σημαίνει πὼς ὁ πύργος αὐτὸς πρέπει νὰ ἔναι περίπου τῆς ἴδιας ἐποχῆς¹.

Ὑστερ' ἀπ' τὸ De la Croix γιὰ Πύργο τῆς Ἀποβάθρας θὰ μιλήσει ὁ μισιονάριος P. Jean-Baptiste Souciet ποὺ ἐξῆσε στὴ Θεσσαλονίκη ἀπ' τὰ 1726 ὡς τὰ 1733. Αὐτὸς λέει πὼς στὴ δυτικὴ παραλία τῆς Θεσσαλονίκης, ἔξω ἀπ' τὸ κάστρο ἐκεῖ, ὅπου ξεφόρτωναν τὰ καράβια, ὑπῆρχε ἓνας πύργος ἐξάγωνος, χοντρὸς καὶ ἀρχαῖος. Πόσο ἀρχαῖος δὲ λέει. Ἄν, ὡστόσο, σκεφτοῦμε πὼς ὁ Souciet γιὰ τὸ Λευκὸ Πύργο λέει πὼς τὸν ἔχτισαν ἑκατὸ χρόνια πρὶν περάσει αὐτὸς ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη, καταλαβαίνουμε τί μπορούσε νὰ ξερίει γιὰ τὸ Πύργο τῆς Ἀποβάθρας. Σχετίζεται ὅμως τὸν πύργο αὐτὸν μὲ τὸ ξεφόρτωμα τῶν καραβιῶν κι ἓνας τέτοιος πρῦνος, ἔξω κιόλας ἀπ' τὸ κάστρο, δὲν μπορεῖ νὰ ἔναι ἔργο πολεμικό². Ἄλλο ζήτημα βέβαια ἂν στὰ μάτια τοῦ μισιονάριου αὐτοῦ φάνταζε σὰν ἓνας πύργος ἀπ' αὐτοὺς ποὺ ἔβλεπε στὴν πατρίδα του.

Πολὸ πιὸ σαφῆς καὶ πιὸ κατηγορηματικὸς γιὰ τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας εἶναι ὁ Cousinéry, ὅταν λέει: «se voit une grande tour construite dans le moyennâge, qui protège une échelle de bois établie sur pilotis, au moyen de laquelle on embarque et l'on débarque les marchandises»³. Ὁ Cousinéry στὸ σημεῖο αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὸ Souciet ποὺ θέλει κι αὐτὸς τὸν

1. De la Croix, Mémoires, τ. 2, Paris 1684, σ. 262-263. Πβ. καὶ Βακαλόπουλος Κ., Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν περιηγητὴ De la Croix στὰ 1679, «Μακεδονικά» 11 (1971) 274-275.

2. «Le second port est... hors de l'enceinte des murs et à l'endroit du port où l'on débarque. Ce n'est qu'une grosse et ancienne tour exagon». (M. Aimé-Martin, P. Jean-Baptiste Souciet, Letters édifiantes et curieuses, concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique, τ. 1, Paris 1838, σ. 72β. Πβ. καὶ Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ Α., Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1734 ἀπὸ τὸν Père Jean Baptiste Souciet, «Μακεδονικά» 8, 1968, 190). Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Σιμόπουλος, ὁ Ἰησουΐτης αὐτὸς μισιονάριος, κοντὰ στὴν ἄλλη πλοῦσια δράση του στὴ Θεσσαλονίκη, πρωτοστάτησε γιὰ νὰ βάλουν χέρι στὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀγίου Ὁρους οἱ διάφοροι πράχτορές του. (Σιμόπουλος Κ., Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα 1700-1800, τ. Β', Ἀθήνα 1973, σ. 175-182).

3. Cousinéry E. M., Voyage dans la Macédoine, τ. 1, Paris 1832, σ. 45.

Πύργο της 'Αποβάθρας έκει πού ξεφόρτωναν τὰ καράβια. 'Επειδή όμως και τὸ «φρούριο» τοῦ De la Croix και ὁ «πύργος» τοῦ Souciet και ὁ «πύργος» τοῦ Cousinéry εἶναι στὴν ἴδια θέση και οἱ τρεῖς αὐτοὶ πύργοι εἶναι τὸ ἴδιο χτήριο. Μόνο πού οἱ τρεῖς αὐτοὶ Γάλλοι ταξιδιώτες τὸ ἀντίκρισαν διαφορετικὰ ὁ ἕνας ἀπ' τὸν ἄλλο και διατύπωσαν διαφορετικὰ και τὴν ἐντύπωσή τους ἀπ' αὐτό.

'Η τελευταία εἰδηση γιὰ τὸν Πύργο τῆς 'Αποβάθρας εἶναι μιὰ τέμπερα ἀπ' τὰ 1865, ἕνα χρόνο δηλαδὴ προτοῦ τὸν γκρεμίσουν, τοῦ 'Ιταλοῦ ζωγράφου Salacca πού θελησε νὰ δώσει μιὰν ὀπτική ἐντύπωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπ' τὴ θάλασσα¹. 'Ο πύργος αὐτὸς ἔχει μόνο τρία παράθυρα στὴ σειρὰ, τὸ 'να δίπλα στ' ἄλλο, δίχως καμιὰ πολεμότυπα, εἴτε γιὰ δοξάρια εἴτε γιὰ κανόνια, μὰ οὔτε και κανέναν περίτοιχο μὲ καστέλια στὶς γωνιές του, ὅπως λόγου χάριν εἶχε ὁ Λευκὸς Πύργος. 'Όταν τώρα σχετίσουμε τὸν πύργο τοῦ Salacca μὲ τοὺς πύργους τοῦ Souciet και τοῦ Cousinéry, βλέπουμε πὼς ὁ πύργος τοῦ Salacca δὲ βεβαιώνει παρὰ τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές: πὼς τὸ χτήριο αὐτὸ ἦτανε μιὰν ἀποθήκη, γιὰ νὰ φυλάγουν μέσα της τὰ ἐμπορεύματα, ὅσο νὰ τὰ στείλουν στὸν προορισμὸ τους.

Δὲν ὀδηγοῦν ὥστόσο σὲ διαφορετικὸ συμπέρασμα και οἱ ἱστορικὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς πού εἶδε τὸ φρούριο ὁ De la Croix.

Μιὰ σειρὰ ἔγγραφα τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου τῆς Θεσσαλονίκης πού δημοσίεψε ὁ Σερ. Μάξιμος ἀπ' τὰ σχετικὰ 'Αρχεῖα τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας και πού τὸ ἀρχαιότερό τους εἶναι ἀπ' τὶς 26 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1685, μαθαίνουμε πὼς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν ἕνα βασικὸ ἐμπορικὸ και διαμετακομιστικὸ κέντρο ἐδῶ στὸ βόρειο Αἰγαῖο². 'Απ' τὸ λιμάνι της περνοῦσαν ὄλα τὰ ἀγροτικὰ και χειροτεχνικὰ προϊόντα τῆς δυτικοκεντρικῆς Μακεδονίας, τῆς 'Ηπείρου και τῆς Θεσσαλίας, γιὰ νὰ φύγουν γιὰ τὶς παραδονάβιες χῶρες και γιὰ τὶς χῶρες τῆς Κεντρικῆς και τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Μὰ ἀπ' τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης περνοῦσαν και τὰ βιοτεχνικὰ προϊόντα τῶν χωρῶν αὐτῶν γιὰ τὶς ἀγορὲς τῆς 'Ελλάδας.

1. Πετρόπουλος 'Ηλ., Θεσσαλονίκη 1865, περ. «Ζυγός», τ. 4, Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1959, τεύχ. 46-47, σ. 24. 'Ο Πετρόπουλος δὲν εἶναι βέβαιος γιὰ τὴ χρονιὰ τῆς τέμπερας και λέει «πρὶν ριζούν τὸ τεῖχος, μᾶλλον ἀπ' τὸ 1865».

2. Μάξιμος Σερ., 'Η αὐγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ (1685-1789), 'Αθήνα 1973, σ. 41-109. Dreu x Robert (De), Voyage en Turquie et en Grèce, ἔκδ. Pernot H., Paris 1925, σ. 97. Svoronos N., Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956. 'Ο ἴδιος, 'Επισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας, 'Αθήνα 1976, σ. 45. Βακαλόπουλος Α., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 265-295. Σιγάλας Α., 'Εκλαϊκωμένα Μελετήματα, τ. 1, 'Αθήνα 1970, σ. 35-55. Στὰ 1800 ὁ de Bea ujour (Tableau, σ. 201) θὰ πει γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη πὼς «elle est l'entrepôt de toute la Turquie Européenne».

Και ίσια ίσια αυτή ή τόσο ζωηρή κίνηση του λιμανιού της ήταν αίτια να χτίσουν μιάν ανάλογη αποθήκη, που οι Γάλλοι ταξιδιώτες, έπειδή τους θύμιζε πύργους τής πατρίδας τους, θά τήν πουνε κι αυτήν πύργο. Μά μιá πολιτεία σάν τήν Θεσσαλονίκη, που ή έμπορική της κίνηση είχε πάρει μιá σταθερή και γρήγορη άνοδική πορεία, χρειαζόταν όχι μιá μá περισσότερες αποθήκες. Κι έτσι έφτασαν στην Πλατεία Έμπορίου, στα Λαδάδικα, στο Ίστιρά κ.λ. Τίποτε λοιπόν άπ' όλ' αυτά δέ βεβαιώνουν πώς ο Πύργος τής Άποβάθρας, ανεξάρτητα από σχήμα και όγκο, δέν ήτανε μιάν άπλή αποθήκη, που αναγκάστηκαν νά τή χτίσουν έτσι μεγάλη, για νά εξασφαλίσουν καλύτερα τήν ανάλογη κίνηση του λιμανιού. Με τά ίδια κιάλας ιστορικά στοιχεΐα μπορούμε νά πουμε πώς ή άρχαιότητά της δέ φαίνεται νά ξεμυτίζει πιό πριν άπ' τó 17ο αιώνα.

8. Οί Βουργέσιοι

Ό άρχιεπίσκοπος Ευστάθιος, όταν διηγείται πώς πήραν οί Νορμανδοί τή Θεσσαλονίκη τόν Αύγουστο του 1185, πιστεύει πώς τήν πήραν και με προδοσιά. Μιλώντας λοιπόν και για τήν προδοσιά της λέει, ανάμεσα σε άλλα, πώς: «έκ του κατά τούς Βουργέσιους πύργου θέλημα επέμφθη το ις έξω κατά τών τής πόλεως και καταμήνου των εν τού¹. (Οί άραιογραφήσεις δικές μου). Τó χωρίο αυτό του Ευστάθιου προβληματίζει άκόμα και σήμερα τούς μελετητές τής ιστορίας τής Θεσσαλονίκης: που ήταν ή θέση του πύργου αυτού και που τής συνοικίας τών Βουργέσιων;

Ό καθηγητής Θεοχαρίδης έχει τή γνώμη πώς: «Όχρωμένος περίβολος όμως (borgo) εις τόν όποιον θά ήμπορούσαν νά κατοικοϋν Λατίνοι έμποροι (Βουργέσιοι), παρά τόν λιμένα τής πόλεως είναι τó αναφερθέν φρούριον του Βαρδαρίου... Θά ήμπορούσε λοιπόν εκεί νά ήτο ό παρά τόν λιμένα "Μπούργκος" τών Λατίνων εμπόρων, άπέναντι ή πλησίον του όποιου ήτο ό άνώνυμος πύργος του Ευσταθίου, ό πύργος τής Άποβάθρας δηλονότι². Πριν άπ' τó Θεοχαρίδη όμως ό καθηγητής Γιαννακόπουλος έγγραψε: «Οί ναυτικές πόλεις τής Ίταλίας... ή Γένοβα και ή Πίζα... είχαν εγκαταστήσει στην καρδιά τής Κωνσταντινουπόλεως (οί άραιογραφήσεις δικές μου), ουσιάδεις συνοικίες για νά κατοικοϋν οί έμποροι τους³.

1. Ευστάθιος, εκδ. Κυριακίδη, σ. 92, στ. 6-9.

2. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 381-382.

3. Γιαννακόπουλος Κ., Βυζαντινή Άνατολή και Λατινική Δόση, μετ. Κυριαζή Κ., δ.χ., σ. 38-39.

Στὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Εὐσταθίου τὸ πρῶτο ποὺ βλέπουμε ἀμέσως εἶναι πὼς στὴ Θεσσαλονικὴ ὑπῆρχε συνοικία τῶν Βουργέσιων μέσ' ἀπ' τὸ κάστρο τῆς. Βλέπουμε ἀκόμα πὼς ὑπῆρχε κι ἓνας πύργος κοντὰ στὴ συνοικία τους κι αὐτὸς μέσ' ἀπ' τὸ κάστρο. Τῆ θέσῃ τοῦ πύργου αὐτοῦ τὴν ὀρίζει ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος, ὅταν, προτοῦ μιλήσει γι' αὐτὸν, χρειάστηκε νὰ μιλήσει γιὰ τὸν πύργο τῆς ΝΑ γωνιάς τοῦ κάστρου. Ἐπειδὴ ὁμοῦς ὁ Εὐστάθιος μεταχειρίζεται συχνὰ τὴ συσχέτιση ἀνάμεσα στὴν Ἄνατολὴ καὶ στὴ Δύση, γιὰ νὰ ὀρίσει τὸν πύργο τῆς ΝΑ γωνιάς, μεταχειρίστηκε τὸν ὀρίζοντα καὶ τὸν εἶπε «πύργον ἑξῶν»¹. Ὅταν ὕστερα πάλι χρειάστηκε νὰ ὀρίσει καὶ τὸν ἀντίστοιχο πύργο τῆς ΝΔ γωνιάς μεταχειρίστηκε γιὰ ἀναφορὰ τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων. Αὐτὸ τὸ βεβαιώνει καὶ τὸ ὀριστικὸ τοῦ ἄρθρου ὁ ποὺ συνοδεύει τὴ λέξη πύργος. Ἄν, ὥστόσο, ὑπῆρχε κι ἄλλος πύργος κοντὰ στὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων, ὁ Εὐστάθιος θὰ φρόντιζε νὰ κατατοπίσει τὸν ἀναγνώστη του καὶ σ' αὐτὸν εἶτε μὲ τ' ὄνομά του, ἂν εἶχε, εἶτε τῆ θέσῃ του εἶτε μὲ τὸν ὀρίζοντα, ὅπως ἔκαμε καὶ γιὰ τὸν ἀνατολικὸ πύργο (τὸν ἑξῶν), εἶτε κάπως ἄλλιῶς. Γιατί, ὅταν μιλοῦσε γιὰ τὸν πύργο τὸν ἀνατολικό, πρέπει νὰ ἔχε κατανοῦ τοῦ καὶ τὸ δυτικὸ.

Ἐδῶ ὁμοῦς ὁ Εὐστάθιος μιλάει γιὰ τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων σὰ νὰ μᾶς ἦτανε γνωστοὶ καὶ οἱ Βουργέσιοι καὶ ἡ συνοικία τους. Μὰ ξέρουμε πὼς στὸ Βυζάντιο ὑπῆρχαν Βουργέσιοι, μὰ ὄχι καὶ μπουργκο, μόνο σὲ δύο πολιτείες: στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Θεσσαλονικὴ. Γιὰ τοὺς Βουργέσιους τῆς Κωνσταντινούπολης ἡ πρώτη καὶ μοναδικὴ πληροφορία ποὺ ἔχουμε εἶναι τοῦ Κίνναμου ποὺ γράφει: «Τοὺς μέντοι ἐν Βυζαντίῳ ἤκιστον Βουργεσίους τῆ Λατίνων ἐκάλεσε φωνῆ, πίστιν αὐτῷ δεδοκότας σὺν εὐγνωμοσύνη Ῥωμαίοις διὰ βίου τηρήσειν τὸ δούλιον. Τοῦτο γὰρ ἐρμηνεύειν αὐτοῖς τὸ ὄνομα βούλεται»².

Στὴ Θεσσαλονικὴ τὰ πράματα εἶναι διαφορετικὰ. Καὶ πρῶτα πρῶτα δὲν ἔχουμε καμιά πληροφορία πὼς οἱ Βουργέσιοι σ' αὐτὴν ζοῦσαν μέσα σὲ μπουργκο. Ἐπειτα, ὅταν ὄλοι οἱ ἄλλοι ξένοι (Ἑβραῖοι, Ἀρμένηδες κ.ἄ.) ζοῦσαν μέσ' ἀπ' τὰ κάστρα τῆς περιορισμένοι μέσα σὲ γκέτο στὰ πιὸ ἀνθυγιεινὰ μέρη καὶ πλήρωναν καὶ τὸ σχετικὸ φόρο, γιατί νὰ ζοῦν ἔξω ἀπ'

1. Πβ. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, «Ἄνω τοῦ κατὰ θάλασσαν ἑξῶν πύργου» (σ. 8, στ. 11-12). «Καὶ οἱ μὲν ἐκ τῶν δυσμικῶν ἄλλα ἐποίουν... οἱ δὲ περὶ τὰ ἑξῶν» (σ. 72, στ. 30-32). «Καὶ τὸ μὲν δυσμικόν, ἅπαν... τὸ δὲ ἐξ ἀνατολῆς» (σ. 74, στ. 7-10). «Ἀπὸ γοῦν τῆς χρυσῆς πύλης, τῆς περὶ δυσμᾶς» (σ. 94, στ. 17). «λέγω δὴ τοῦ ἑξῶν· τὸ γὰρ δυσμικόν» (σ. 102, στ. 26) κ.ἄ.

2. Κίνναμος, ἔκδ. Βόννης, σ. 282, στ. 3-8. Πβ. καὶ σ. 390-393.

αυτά, μέσα σὲ μπουργκο μόνο οἱ Βουργέσιοι, χωρὶς νὰ ἔχουν καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἰδρῦσουν ναὸ γιὰ τὶς θρησκευτικὲς τοὺς ἀνάγκες. Ἴσια ἴσια ποὺ ἡ Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπειδὴ οἱ Βουργέσιοι, μὲ τὴν ἐμπορικὴ τοὺς δραστηριότητα, ἦταν ἕνας βασικὸς παράγοντας γιὰ τὴν οἰκονομία της, τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ζοῦν κι αὐτοὶ μὲ τοὺς ἴδιους ὄρους ποὺ ἐπέτρεπε νὰ ζοῦν καὶ ὄλοι οἱ ἄλλοι ξένοι. Κι ὄχι μόνο αὐτό: ἐπειδὴ σὰν ἔμποροι ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ ζοῦν στὸ λιμάνι, ἡ Κοινότητα τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ζοῦν κοντὰ σ' αὐτό. Μὲ τὰ βάλτα κιδόλας ποὺ ὑπῆρχαν στὰ δυτικὰ τοῦ λιμανιοῦ, ἔξω ἀπ' τὰ κάστρα, ἦταν καὶ τὸ μέρος αὐτὸ ἔν' ἀπ' τὰ πιὸ ἀνθυγιεινὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Μιὰ κι ἔμεναν λοιπόν, ἔτσι κι ἄλλωθ, κοντὰ στὸ λιμάνι καὶ τὸ λιμάνι ἦτανε στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, στὰ δυτικὰ της ἔπρεπε νὰ ἔναι καὶ ἡ συνοικία τοὺς καί, φυσικά, καὶ ὁ πύργος τῆς συνοικίας τοὺς.

Δὲν μπορούμε λοιπὸν νὰ μιλοῦμε γιὰ μπουργκο στὴ Θεσσαλονίκη. Τὰ μπουργκο δὲν εἶναι τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Αὐτὰ θὰ τὰ συναντήσουμε στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας στὰ φραγγοκρατούμενα νησιά τοῦ Αἰγαίου, ὅπως ἦταν, ἄς ποῦμε, ἡ Κρήτη κ.ἄ. Στὰ νησιά αὐτὰ τὰ μπουργκο ἦταν ἔξω ἀπ' τὰ κάστρα ἢ γύρω στὸ φρούριο ἢ στὸν πύργο. Ἀργότερα, δταν γίνουν ἄχρηστα καὶ κάστρα καὶ φρούρια καὶ πύργοι, τὰ μπουργκο θὰ γίνουν προάστια¹.

Γι' αὐτὸ καὶ ἡ γνώμη τοῦ καθηγητῆ Θεοχαρίδη πὼς οἱ Βουργέσιοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔμεναν στὰ δυτικὰ της εἶναι σωστή. Δὲ συμφωνεῖ κανεὶς μαζί του μόνο πὼς ζοῦσαν περιορισμένοι σὲ μπουργκο, ἔξω ἀπ' τὸ κάστρο της.

Γιὰ τὴ θέση τῆς συνοικίας τῶν Βουργέσιων ὑπάρχει καὶ μιὰ γνώμη ποὺ μόνο σὰν ὑπόθεση λέει πὼς μπορούμε νὰ τὴν πάρουμε. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι: «Μήπως ὁ τόπος αὐτὸς (ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Θεσσαλονίκης), ποὺ ἦταν ἕνα Μπουργκο (προάστειον), ὀνομαζόταν Βουργέσιοι καὶ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ κοντὰ στὸ λιμάνι Κελλάριον στὴν περιοχὴ τοῦ Μύλου Ἀλλατίνι, ποὺ εἶναι γνωστὴ στοὺς παλιοὺς Θεσσαλονικεῖς ὡς Πύργοι, ἀπὸ τὰ πολλὰ σπίτια τῶν πλουσιῶν; Στὴν περίπτωσι αὐτῇ, ποὺ μόνο ὡς ὑπόθεση μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῆ, ἀπέναντι στοὺς Βουργέσιους βρισκόταν ὁ ἀνατολικὸς πύργος, στὴ θέσι τοῦ ὁποίου κτίστηκε ἀργότερα ὁ Λευκὸς Πύργος»².

Εἶδαμε πιὸ πάνω πὼς οἱ Βουργέσιοι, ἀπὸ τὴν ἴδια τοὺς τὴ δουλειά, ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ βρίσκονται πάντα στὸ λιμάνι, μὰ καὶ νὰ μένου

1. Ξανθοῦδίδης Στέφ., Χάνδαξ-Ἡράκλειον, Ἱστορικὰ σημειώματα, Ἡράκλειον Κρήτης 1927, σ. 48-49.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὄχρωσις, σ. 313.

κοντά σ' αὐτό. Καί ἐπειδή τὸ λιμάνι ἦτανε στὰ δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης, στὰ δυτικά τῆς ἔμεναν κι αὐτοί. Εἶδαμε ἀκόμα ἀπ' τὴ μελέτη τοῦ σχετικοῦ χωρίου τοῦ Εὐστάθιου πὼς ἡ συνοικία τους ἦτανε μέσ' ἀπ' τὸ κάστρο, δπου ἦτανε καὶ ὁ πύργος τῆς συνοικίας τους (κατὰ τοὺς Βουργεσίους) καὶ πὼς μέσ' ἀπ' αὐτὸ ὄγωνίζονταν ἐναντία στοὺς Νορμανδοὺς. Τὸ Κελάρι λοιπόν, ἓνα μικρὸ ἀραξοβόλι γιὰ ψαρόβαρκες, δυὸ χιλιόμετρα κάπου μακριὰ ἀπ' τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, δὲ μπορεῖ νὰ 'χει καμιὰ σχέση μαζὶ του. Γι' αὐτὸ καὶ ὑπόθεση γιὰ σχέση μετὰξὺ τους δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ. Μὲ ἐπιχείρημα τὴν ἀπόσταση, τὴν ὑπόθεση αὐτὴ δὲν τὴ δέχεται κι ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης¹.

Μὲ ἀφορμὴ τὸ Κελάρι μαθαίνουμε ἀκόμα πὼς «ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ Μικροῦ Ἐμβόλου ἕως τὴν περιοχὴ τοῦ Μύλου Ἀλλατίνι ὑπάρχει μέσα στὴ θάλασσα, σὲ ἀπόσταση 100 μέτρων περίπου ἀπὸ τὴν ἀκτὴ, ὑποβρύχιος μόλος. Τὸ λιμενικὸ αὐτὸ ἔργο, ἄγνωστο στοὺς μελετητὲς τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι κτισμένο μὲ κυθωτοὺς καὶ ἔχει πλάτος 2 μέτρα περίπου. Πρόκειται γιὰ ἰσχυρὸ ὑποβρύχιο φράγμα ἐπάνω στὸ ὅποιο κατασκευάστηκε πρὶν λίγα χρόνια ὁ λιμενοβραχίονας τοῦ Ναυτικοῦ Ὀμίλου Θεσσαλονίκης. Τὸ ἔργο εἶναι ὁπωσδήποτε προχριστιανικὸ καὶ καθορίζει τὸ σημεῖο ἐνὸς λιμένος, πὸ ἔχει σχέση μὲ τὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ τοῦ Μικροῦ Ἐμβόλου (Καραμπουρνάκι)»².

Ἡ πληροφορία αὐτὴ ξεκινáει ἀπ' τὴ βάση πὼς τὸ Κελάρι ἦτανε λιμάνι συνοικισμοῦ.

Ὅποιος θυμáται τὴν ἀνατολικὴ παραλία τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπ' τὸ Λευκὸ Πύργο ὡς τὸ Μύλο Ἀλατίνη, πρὶν ἀπ' τὰ 1930 ἢ ἄς εἶναι κι ὡς τὰ 1940, θά φέρει στὸ νου του ἀμέσως πὼς ὅλα τὰ σπίτια τῆς παραλίας αὐτῆς, στὴ μεριά τους κατὰ τὴ θάλασσα, εἶχαν ντουβάρια 3-4 μέτρα ψηλά, γιὰ νὰ προφυλάγουν τοὺς κήπους τους, πὸ εἶχαν τὰ περισσότερα στὴ μεριά αὐτῆ, ἀπ' τὴ θάλασσα. Καὶ ἡ πληροφορία αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ 'ναί μόνο δική μου.

Ἀνάλογο μ' αὐτὰ εἶναι καὶ τὸ ντουβάρη πὸ ξεκινáει ἀπ' τὸ Καραμπουρνάκι—σήμερα δύσκολα τὸ παρακολουθεῖ κανεὶς—καὶ δίπλα ἀπ' τὴ θάλασσα περνáει κάτω ἀπ' τὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ Ναυτικοῦ Ὀμίλου Θεσσαλονίκης πὸ τὸ μεταχειρίστηκε κιόλας, καὶ προχωρεῖ κάπου ὡς τὸ παλιὸ Ἀμερικάνικο Κολέγιο ἢ κοντὰ στὸ Μύλο Ἀλατίνη. Ἀπὸ κεῖ πὸ ξεκινáει τὸ ὕψος του εἶναι κάπου 40-50 πόντους καὶ τὸ βάθος τοῦ νεροῦ ἀπάνω ἀπ' αὐτό, πρὶν ἀπ' τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, κάπου 2-3 πηθαμῆς. Ὅσο προχωρεῖ ὁμως κατὰ τὴν πολιτεία, πάντα κοντὰ στὴ θάλασσα, τὸ ὕψος του

1. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 382.

2. Πακίρτζης, Ἡ θάλασσα ὀχύρωση, σ. 322.

φτάνει κάπου τὰ 2 μέτρα, μὰ τὸ νερὸ γίνεται ὀλοένα βαθύτερο. Τὸ πλάτος του εἶναι κι αὐτὸ περίπου 2 μέτρα. Τὸ ντουβάρι αὐτὸ εἶναι ἓνα συνηθισμένο ντουβάρι ἀπὸ πέτρες καὶ κουρασάνι, μὲ ἐπιφάνεια στρωμένη πλάκες. Αὐτὸ μαρτυροῦν καὶ οἱ διαστάσεις του. Μὰ καὶ οἱ παλιοὶ Θεσσαλονικιοὶ ποὺ ἔμειναν ἐκεῖ κοντά, οἱ βαρκάρηδες, οἱ ἐρασιτέχνες ψαράδες, οἱ κολυμβητές, ὅσοι πρὶν ἀπ' τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ζοῦσαν ἐκεῖ κοντὰ καὶ ζοῦν ἀκόμα, τὸ ἴδιο βεβαιώνουν.

Ὅπως κι ἂν τὸ πάρουμε ὁμως, δὲν εἶν' εὐκόλο νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς τὸ ντουβάρι αὐτὸ εἶναι ὁπωσδήποτε τὸ μουράγιο κάποιου λιμανιοῦ. Στὴν περιοχὴ αὐτῆ, ὅπως ξέρουμε, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μιὰ ἀνάλογα ἀπέραντη πολιτεία¹. Δὲν μπορούμε ἀκόμα νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς τὸ ντουβάρι αὐτὸ δὲν τὸ ξέρουν οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἐρευνητὲς τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης. Δὲ μίλησαν ὁμως γι' αὐτὸ, γιατί δὲν παρουσιάζει κανένα ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον.

Καὶ μιὰ προσωπικὴ μαρτυρία. Ἡ στεριά, ποὺ τὴ χόριζε ἀπ' τὴ θάλασσα τὸ ντουβάρι αὐτὸ, ἀπ' τὸ Καραμπουρνάκι ὡς τὸ Μύλο Ἀλατίνη, κάπου δώδεκα χιλιάδες στρέμματα, ἦτανε χτῆμα τοῦ Θανάση Σερέφα, ἐνὸς παλιοῦ ἄρχοντα τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Σερέφας ὡς τὰ 1912 ἦτανε στὴ Θεσσαλονικὴ πρόξενος τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ ὅταν ἐλευθερώθηκε αὐτῆ, ἔγινε δήμαρχός της. Πέθανε στὰ 1956. Ὁ Σερέφας λοιπὸν διηγῶταν πὼς τὸ χτῆμα του αὐτὸ τὸ εἶχε ἀγοράσει ἀπ' τοὺς Τούρκους σὰν «δικαίωμα ἐξουσιασέως» στὰ 1908². Στὸ μέρος αὐτὸ οἱ Τούρκοι εἶχαν τοὺς στρατῶνες τοῦ ἵππικοῦ τους μὲ ὄλες τὶς σχετικὲς τους ἐγκαταστάσεις. Αὐτοὶ εἶχαν χτίσει καὶ τὸ ντουβάρι, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, γιὰ νὰ προφυλάγονται ἀπ' τὴ θάλασσα. Ὁ Σερέφας στὴν ἀρχὴ νοίκιασε τὸ χτῆμα του, γιὰ καμινίκια, ὅπως μαρτυροῦν καὶ τὰ κεραμικὰ συντρίμματα ποὺ βρίσκει κανεὶς ἀκόμα καὶ σήμερα στὴν περιοχὴ αὐτῆ. Ἀργότερα τὸ ἴδωσε γιὰ ἀμμοληψία. Μὲ τὸν καιρὸ ὁμως τὸ ντουβάρι βρέθηκε μέσα στὴ θάλασσα, ποὺ, στὸ ἀναμεταξύ, ἀπλωνόταν ὀλοένα καὶ περισσότερο κατὰ τὴ στεριά.

Ὅταν ὕστερα στὰ 1912 ἐλευθερώθηκε ἡ Θεσσαλονικὴ, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς τὸ ἴδιο μέρος μεταχειρίστηκε γιὰ στρατῶνες τοῦ ἵππικοῦ του. Καὶ οἱ στρατῶνες αὐτοὶ ἦταν ἐκεῖ κάπου ὡς τὰ 1970. Μὰ καὶ τὸν Τοπχανὲ τῶν Τούρκων, ὅπου εἶναι σήμερα τὰ χτῆρια τοῦ ΟΤΕ καὶ τῶν Δικαστηρίων,

1. Ρωμαιοῦ Κ., Ἀνασκαφὴ στὸ Καραμπουρνάκι τῆς Θεσσαλονίκης, Ἐπιτύμβιον Χρ. Τσοῦντα, Ἐπίμετρον βου τόμου τοῦ Ἀρχαίου τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, Ἀθῆνα 1941, σ. 365-366.

2. Τούρκικο Κτηματολόγιο τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας, ἀριθμ. Ταπὶ (=τίτλου ἰδιοκτησίας) 1183 τῆς 19-7-1326 (=1908).

δὲν τὸν μεταχειρίστηκε γιὰ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, ὅπως εἶχαν μεταχειριστεῖ οἱ Τούρκοι τὸ Σαμαρία γιὰ Τοπχανέ;

Τὸ ντουβάρι λοιπὸν αὐτὸ ποὺ βλέπουμε ἀπ' τὸ Καραμπουρνάκι ὡς τὸ παλιὸ Ἀμερικάνικο Κολέγιο, δίπλα στὴν ἄκρη τῆς θάλασσας, δὲν ἔχει καμιὰ σχέση οὔτε μὲ λιμάνι οὔτε μὲ κάποιον προχριστιανικὸ συνοικισμό. Εἶναι ἓνα συνηθισμένο ἀπλὸ ντουβάρι ποὺ εἶχαν χτίσει οἱ Τούρκοι, γιὰ νὰ προφυλάγουν ἀπ' τὴ θάλασσα τοὺς στρατῶνες τοῦ ἰππικοῦ τους ποὺ εἶχαν ἐκεῖ.

Ἐν' ἀπ' τὰ πιὸ δύσκολα προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει ὁ ἐρευνητῆς τῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι, ὅπως ξέρουμε, ἡ ἀρχαία τοπογραφία της. Καὶ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ τῆς ἱστορίας της, τὸ τόσο σημαντικό, μὲ τὸ τσιμέντο ποὺ σώριασαν σχεδὸν σ' ὀλάκερη τὴν ἀπλωσιά της, ὕστερ' ἀπ' τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ἐργολάβοι, μηχανικοὶ, πολεοδομικά γραφεῖα της καὶ κυβερνήσεις, καὶ μὲ τὴ συστηματικὴ προσπάθεια ν' ἀποκρύβουν τὶς ἀρχαιότητες ποὺ συναντοῦσαν, ὅταν ἄνοιγαν θεμέλια, γιὰ νὰ χτίσουν, ἔκλεισε γιὰ πάντα. Ἡ μελέτη τοῦ βυζαντινολόγου Χαρ. Μπακιρτζῆ γιὰ τὴ «Θαλάσσια ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης» ἔστησε σὲ μιὰ σωστὴ βάση ἓνα τμῆμα τῆς τοπογραφίας αὐτῆς καὶ μὲ τὶς σχετικὲς του παρατηρήσεις καὶ τὰ προβλήματά της ποὺ τόνισε χάραξε ἓναν δρόμο πλατὺ γιὰ τὸν ἐρευνητῆ.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΑΣ

ZUSAMMENFASSUNG

Jannis Tsaras, Thessalonikis topographische Lage.

Anhand der letzteren Publikationen über die Mauerfestung von Thessaloniki, beschäftigt sich der Autor mit diesen Problemen, um andere Gesichtspunkte vorzubringen.

1. Er behauptet, daß der Hafen von Thessaloniki immer an der nord-westlichen Küste der Thermaikos Bucht gebaut war. Noch Konstantin der Große, als er den Hafen für die provisorischen Notwendigkeiten des Bürgerkrieges verwendet hat, hat er ihn renoviert und nach seinen Bedürfnissen umgebaut. Das bestätigt noch Zosimos.

2. Wir haben keine Daten, weder von Ausgrabungen noch von Schiffstellern oder aus der Tradition, über einen römischen Hafen nordöstlich von Thessaloniki—dieses Fachwort trifft man zum ersten Mal. Das flache und windige Meer im Zusammenhang mit den kleinen Flußmündungen der Gegend und dazu die Tatsache, daß es keine Trümmer von Siedlung gegeben hat, bestätigen, daß es an dieser Lage kein Hafen existiert hat. Falls es einen Hafen nordöstlich von Saloniki gegeben hat, würde die Stadt eine andere topographische Lage haben.

3. Der kirchliche Mole, der mit dem «römischen Hafen» gleichgestellt wurde, war nichts anderes als ein Teil der Kai des Hafens oder ein Mole innerhalb des Hafens für die Notwendigkeiten der Kirche von Thessaloniki. Es soll ein Vorrecht von ihr sein, seit der Zeit, als Thessaloniki βικαρπῆτο vom Papst hewesen ist. Die östliche Orthodoxenkirche hat wiemals einen Hafen in ihrem Besitz gehabt. Darüber gibt es keinen ähnlichen Beispiel.

4. An der südwestlichen Ecke der Festung von Thessaloniki, wie die letzteren Ausgrabungen auf Vardari gezeigt haben, zwischen den Gebäuden von PTT und des Gerichtsamtes, hat es immer einen Turm gegeben, welchen der Chroniker Anagnostes um 1490, als Turm von Samaria nachamt. Diesen Namen bekam er von der katholischen Gemeinde der Bourgesien, deren Kirche an der Santa Maria gewidmet sein soll, d.h Sa-Maria und daraus Samaria.

Als die Türken Thessaloniki um 1490 erobert haben, haben sie den Turm

für die Abwehr des Hafens verwendet mit dem Namen Tophanes (Großes Haus für Kugeln von Kanonen).

5. Thessaloniki wurde immer an der Seite des Meeres angegriffen. Deshalb haben die Türken gleich nach der Eroberung von Thessaloniki den Turm von Samaria als ihr erstes Defensivwerk verwendet. Im Laufe der Zeit haben sie nebenan verschiedene Militärgebäude gebaut, sodaß sie eine ungehäuerte große Festung vom Hafen bis zum Tor von Vardari, entwickelt haben. Diese Festung, der Tophanes, schützte den Hafen und das innere der Stadt, wie der türkische Militärinspektor erwähnt. Weder im vergangenen Jahrhundert noch am Anfang des laufenden hat ein byzantinischer Autor oder ein europäischer Reisende, welche Spionage trieben, über die Festung von Vardari gesprochen.

6. Zerempoulos war die Mauerfestung zwischen Hafen und Bucht und schützte Land und Meer vor den feindlichen Angriffen. Als ein Abwehrwerk, verband er die südöstliche Ecke der Festung mit dem Samaria Turm und war bis zum Meer hin gebaut, so daß der Hafen eine viereckige Form bekam. Weil das Volk den Zentraltunnel für die Führung des Schmutzwassers der Stadtzentrum (City) ins Meer Zerempoulo nannte, benannte den Erweiterungsbau ins Meer hin auch Zerempoulo.

7. Der Turm der Ausladebrücke, wie es sich von seiner Bauepoche (17. Jhd.) und seiner Form zeigt, ähnet keineswegs mit Turm und sogar aus der byzantinischen Zeit. Es war einfach ein Lager, was die Türken Mitte des 17. Jhd. gebaut haben, um Waren zu lagern.

8. Die Bourgesien waren katholische Händler, die sich zeitweise in Thessaloniki gesiedelt haben. Weil sie Händler waren, waren sie vom Beruf her gezwungen um den Hafen zu wohnen. Aber während der byzantinischen Zeit wohnten die Bourgesien, in Konstantinopel wie auch in Thessaloniki, in der Stadt und nicht außerhalb der Festung. Nur daß sie, wie auch alle Ausländer, Juden, Armenier u.s.w., in den schlechtesten Bezirken beschränkt waren. In Burgen, außerhalb der Mauerfestungen, begegnen wir die Bourgesien nur auf den griechischen Inseln, die die Franken besaßen.